

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

Књига је штампана средствима
Града Београда и Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије
и уз подршку Завода за заштиту споменика
културе града Београда.

This publication is funded by
the City of Belgrade and the Ministry of Education,
Science and Technological Development of
the Republic of Serbia, and supported by
the Belgrade City Institute for the Protection
of Cultural Monuments.

На корици:

Турци освајају Београд 1521,
Отелијусов бакорез из 1602. године
(М. Поповић, *Београдска тврђава*,
Београд 2006, сл. 5)

On the Cover:

Turkish capture of Belgrade in 1521,
engraving by Otellius, published 1602
(М. Поповић, *The Fortress of Belgrade*,
Belgrade 2006, fig. 5)

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања број 74

DADOV
Omladinsko pozorište

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић

Весна Бикић

Иван Бугарски

Београд 2021.

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
Посебна издања, књига 74

ИЗДАВАЧИ

Археолошки институт, Београд
Град Београд – Омладинско позориште ДАДОВ

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Миомир Кораћ
Владимир Мијовић

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски

РЕЦЕНЗЕНТИ

Милоје Васић, Бојана Крсмановић, Драган Војводић

ЛЕКТОРИ ТЕКСТОВА

Мирјана Радовановић (српски), Дејв Калкат

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН

Данијела Парацки и D_SIGN, Београд

ШТАМПА

БИРОГРАФ, Београд

ТИРАЖ

500 примерака

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE
Monographs No. 74

PUBLISHED BY

Institute of Archaeology, Belgrade
The City of Belgrade – Youth theatre DADOV

FOR PUBLISHERS

Miomir Korać
Vladimir Mijović

EDITORS

Vujadin Ivanišević, Vesna Bikić, Ivan Bugarski

REVIEWED BY

Miloje Vasić, Bojana Krsmanović, Dragan Vojvodić

PROOFREAD BY

Mirjana Radovanović (Serbian), Dave Calcutt

GRAPHIC DESIGN BY

Danijela Paracki and D_SIGN, Belgrade

PRINTED BY

BIROGRAF, Belgrade

PRINTED IN

500 copies

ISBN 978-86-6439-057-6

Цртеж на стр. 2: Александар Дероко, *Град Смедереве I* (Уметничка збирка САНУ, инв. бр. 956)

Drawing on p. 2: Aleksandar Deroko, *The Town of Smederevo I* (The SASA Fine Art Collection, Inv. No. 956)

Садржај / Contents

- 10 *Омаж Марку Поповићу*
14 *Homage to Marko Popović*
- 18 Библиографија Марка Поповића
Bibliography of Marko Popović
- 35 Sauro Gelichi, *Jumping on the Dunes: Venice and the Myth of Origin*
Сауро Ђелики, *Скакање по динама: Венеција и мит о њеном пореклу*
Sauro Gelichi, *Saltando sulle dune: Venezia e il Mito delle Origini*
- 47 Момчило Спремић, *Граг Кућиник*
Momčilo Spremić, *Castrum Kupinik*
- 59 Десанка Ковачевић Којић, *Српско злато у Венецији 1429–1439.*
Desanka Kovačević-Kojić, *Serbian Gold in Venice (1429–1439)*
- 69 Срђан Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*
Srđan Katić, *Islamic Religious Buildings from the First Years of Ottoman Rule at Smederevo Fortress*
- 81 Miroslava Mirković, *Prostorno razgraničenje: vojska i grad u Singidunumu i Viminacijumu*
Miroslava Mirković, *Spatial Division between the Military and Civil Realms in Singidunum and Viminacium*
- 97 Ivana Popović, Bojan Popović, *Late Roman Structural Element Construction in Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace*
Ивана Поповић, Бојан Поповић, *Касноантички трађевински елементи у средњовековним сакралним објектима на простору палатиналног комплекса у Сирмијуму*
- 117 Vujadin Ivanišević, *New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum*
Вујадин Иванишевић, *Нови налази „словенских” фибула групе I C из Северног Илрика*

- 143 Иван Бугарски, *Гроб коња из Виминацијума и коџа облика турске*
Ivan Bugarski, *A Horse Grave from Viminacium and Reed-Shaped Spearheads*
- 157 Timotej Knific, *Iron Fittings of Early Medieval Knife Sheaths: Evidence from Slovenia*
Тимотеј Книфиц, *Раносредњовековни изведени окови канија ножева из Словеније*
Timotej Knific, *Železni okovi zgodnj srednjeveških nožnic za nože z najdišč v Sloveniji*
- 179 Смиља Марјановић-Душанић, *Замишљени и стварни простори српској средњеј века:*
скица за истраживање ритуала
Smilja Marjanović-Dušanić, *Historicising Space in Medieval Serbia: Towards Exploring Rituals*
- 199 Миклош Такач, *Византијски и италиовизантијски утицаји*
на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку
Miklós Takács, *Byzantine and Italo-Byzantine Influences on Sacral Architecture*
in the Hungarian Kingdom in the 11th and 12th Centuries
Takács Miklós, *Bizánci és italobizánci hatások a Magyar Királyság 11–12. századi egyházi építészetében*
- 223 Бранислав Тодић, *Цркве Светиој Јована у Студеници и Светиој Николе у Ушћу*
Branislav Todić, *The Church of St John in Studenica and the Church St Nicholas in Ušće*
- 237 Светлана Пејић, *Пећине у сакралном простору манастира Градац*
Svetlana Pejić, *Caves in the Sacral Space of Gradac Monastery*
- 251 Смиљка Габелић, *Релефни украс јужној поршала Леснова.*
Прилој византијској архитектонској илустрацији 14. века
Smiljka Gabelić, *Relief Decoration of the Southern Portal of Lesnovo.*
A Contribution to the Byzantine Architectural Sculpture of the 14th Century

- 273 Branislav Cvetković, *Pectoral Cross from the Tersatto Reliquary in Prism of Chronology: The Branković Dynasty, Relics of Neomartyrs, and Despot Vuk*
Бранислав Цветковић, *Надгрудни крст са Трсајској реликвијара у светлу хронологије: династија Бранковића, мошти новомученика и деспои Вук*
- 287 Vesna Bikić, *Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврти на примере из српске археологије*
Vesna Bikić, *Pottery Assemblages and Social Contexts in the Early Middle Ages*
– *Examples from Serbian Archaeology*
- 309 Milica Radišić, *Археолошки показатељи веза између словенских култура српској Подунавља и Велике Моравске*
Milica Radišić, *Archaeological Indications of Contacts between the Slavic Cultures of the Serbian Danube Region and Great Moravia*
- 329 Nataša Miladinović-Radmilović, *Појава анкилозирајуће спондилитиса, његова етиологија и могућности лечења у средњем веку*
Nataša Miladinović-Radmilović, *The Appearance of Ankylosing Spondylitis, its Aetiology and the Possibility of Treatment in the Middle Ages*
- 347 Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Археозоолошке одлике средњовековној привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Свугенице и Рудника*
Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Archaeozoological Aspects of Medieval Subsistence in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik*

Фотографија: Архива *Политике*
Photo: *Politika* Archive

Изрека каже: „Човек снује, а Бој одлучује”. Тако је и са књигом **Свети средњовековних утврђења, градова и манастира** – намера уредничтва и жеља приложника била је да она буде зборник радова у част Марка Поповића. Уз велико поштовање према његовим доприносима у сазнавању средњовековне прошлости Србије и очувању националне културне наслеђа, зборник је такође требало да покаже, како стручној јавности тако и самом Поповићу, а на начин уобичајен у научном свету, да његово дело представља истинску инспирацију истраживачима различитих дисциплина и генерација. Нажалост, пред крај рада на обликовању публикације зашекла нас је шужна вест о његовом одласку.

Овом књигом одајемо почаст великом археологу, колеги и пријатељу Марку Поповићу.

*The saying goes that man proposes, but God disposes, and it has proved to be true for the book **The World of Medieval Fortresses, Cities and Monasteries**. Its editors and contributors intended it as a festschrift to honour Marko Popović. With great appreciation for his many contributions to unravelling the medieval past of Serbia and preserving the national cultural heritage, it was also meant to show, to specialised publics and Marko Popović himself, in the form common in the academic world, how truly inspiring his exhaustive work has been to researchers from different disciplines and generations. To our deep regret, the sad news of his passing came just as this collection of essays was being put into final form.*

With this book, we pay homage to the great archaeologist, colleague and friend Marko Popović.

Омаж Марку Поповићу

У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА АРХЕОЛОГИЈА ДОЖИВЉАВА ПРЕПОРОД НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ, у некадашњој Југославији, па самим тим и у Србији. Након обимних ископавања у оквиру значајног пројекта изградње хидроелектране Ђердап, археолошка истраживања настављена су, између осталог, опсежним програмима заштите и очувања средњовековног културног наслеђа, од којих поједини трају практично до наших дана. Комплексни археолошки пројекти захтевали су људе „од формата” – истовремено добре организаторе ископавања и научно акрибичне истраживаче. Оба та знамена, али и много више од њих, била су садржана у личности археолога Марка Поповића. Дуже од педесет година он је био доминантна фигура српске археологије средњег века, са изузетно вредним резултатима на захтевном пољу изучавања, заштите и промоције културног наслеђа.

* * *

Марко Поповић је рођен 1944. године у Ужицу, а школовао се у Београду. На Филозофском факултету у Београду дипломирао је 1966. године, магистрирао 1971, а докторирао 1980. Професионалну каријеру започиње 1968. године у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, за који остаје везан током целе своје каријере, како учешћем у реализацији низа конзерваторско-рестаураторских пројеката на Београдској тврђави, тако и уређивањем његовог гласила *Наслеђе*, чији је и покретач. У Археолошки институт долази 1976. године и у њему остаје све до одласка у пензију 2011. године. Поред тога што је руководио бројним истраживачким пројектима, годинама је водио и научну политику те куће у својству председника Научног већа. Пензионисање није означило крај његове каријере. Многе велике послове урадио је у претходној деценији, при чему можемо истаћи импресивне резултате истраживања и конзервације Новог Брда, тим пре што су се ти радови одвијали у сложенем политичком амбијенту.

Научно усмерење Марка Поповића на археологију пуног и позног средњег века исказано је већ на самом почетку његовог професионалног ангажмана, где је с једнаком пажњом приступао истраживањима и фортификација и сакралних комплекса. Ипак, његов највећи, неисцрпан научни изазов било је проучавање утврђења и система одбране у српским земљама средњег века и на почетку новог доба – са Београдском тврђавом у средишту пажње. Био је један од оснивача и дугогодишњи руководилац Научноистраживачког центра за Београдску тврђаву при Археолошком институту, где је прикупљена огромна грађа и организована датотека старих планова и фотографија, као и документације археолошких истраживања и покретних археолошких налаза, која се односи не само на тврђаву већ и на историјско подручје града Београда.

Изузетан допринос остварио је у изучавању средњовековних утврђења Београда – од времена градње византијског кастела у 12. веку, доградње у време цара Душана и, нарочито, градитељске делатности деспота Стефана Лазаревића која осликава веома значајну етапу развоја српске средњовековне војне архитектуре. Проучавањем развоја фортификација и урбаног језгра Београда у каснијем периоду, између 16. и 18. века, подстакао је развој нововековне археологије у Србији, која је послужила као узор земљама у окружењу. Уз то, дотакао се и проблематике античког Сингидунума, с посебним освртом на преостале материјалне трагове у савременој урбаној матрици, при чему је покренуо и уређивао тематску едицију зборника радова *Сингидунум*, у којој су до сада изашла четири тома.

Више од двадесет година посветио је Марко Поповић истраживањима на подручју Рашке, Новог Пазара и Сјенице – централне области средњовековне Србије. У средишту његове пажње био је комплекс на Градини изнад Пазаришта – Трговишта, који је након укупних сазнања до којих се дошло препознат као Тврђава Рас – знаменито седиште првих Немањића. У наставку изучавања кључних проблема наше националне прошлости посветио се систематским истраживањима Градине у Врсеницама, на рубу Сјеничког поља. Ту је, осим остатака античког и палеовизантијског утврђења, откривен раносредњовековни културни хоризонт са веома значајним траговима утврђивања из 9. века и материјалном културом из времена уобличавања Србије. Резултате тих радова објавио је у детаљним, узорно састављеним монографијама. Обиман пратећи програм теренских рекогносцирања у читавој тој области, приликом којих је откривено више десетина а истражено преко двадесет касноантичких и рановизантијских утврђења, донео је сасвим ново виђење граничног подручја долине Рашке и Пештерске висоравни у доба сутона антике и у раном средњем веку, што је снажно утицало и на развој рановизантијске археологије код нас. У том кључу би требало споменути и истраживања утврде Светиње, по свој прилици Виминакиона 6. века.

Велики део опуса Марка Поповића обухвата проучавање фортификација и настанка урбаних насеби на – градова у српским земљама средњег века. Истраживањима тих проблема он је приступао темељно, повезујући исходе сопствених археолошких истраживања, анализе изворне историјске грађе и резултата ранијих истраживача, што се може видети у публикацијама о Ужичком граду, Магличу и најновијој о Новом Брду. Комплексност утврђених градова у вези је и с питањима која се тичу владарских и властеоских боравишта, њиховог просторног распореда и структуре. Компаративном анализом расположивих података о боравку првих Немањића у области Расе и сазнања о познијим дворovima крај ишчезлог језера на Косову и, доцније, у градовима Београду и Смедереву, успоставио је моделе резиденција средњовековних српских владара.

Други велики тематски круг у научном раду Марка Поповића чине истраживања сакралних комплекса – како манастирских целина тако и појединачних црквених здања. На основу резултата археолошких истраживања, његова проучавања била су усмерена на анализу и тумачење физичких структура, то јест архитектонских остатака објеката у манастирским комплексима и њихове функције у оквиру целине. Још као млад истраживач, крајем шездесетих година прошлог века, открио је и обелоданио црквене комплексе у Панику код Билеће и Св. Петра код Требиња, да би током свог радног века заокружио истраживања средњовековне Митрополије у Београду, Куманице на Лиму, цркве Св. Николе у Станичењу, катедрале града Новог Брда и Шудикове у Будимлји. Обавио је систематска археолошка истраживања комплекса манастира Студенице, која су омогућила целовит увид не само у настанак и развој тог знаменитог светилишта него и

у поједине аспекте живота његове монашке заједнице током средњег века. У склопу проучавања сакралне архитектуре истакли бисмо и његово бављење ктиторским гробовима. Уводна реч је кратка да би објединила све токове плодотворне научне мисли Марка Поповића, па стога овде само спомињемо да је оставио трага и на пољу сигилографије, а нарочито хералдике.

Важно је, међутим, нагласити да је Марко Поповић био археолог изузетно широке ерудиције и великог талента. Захваљујући томе он је утирао нове путеве научне спознаје, превазилазећи конвенционалне оквире чисто археолошке методологије. Уз беспрекорну теренску документацију, на којој је инсистирао, то се односи, с једне стране, на умешно коришћење старе картографске грађе у истраживањима, а, с друге, на архитектонске анализе за које је имао нарочитог дара. Разумевање архитектонског простора и „читање”, често скромних, теренских остатака здања, уз минуциозан стратиграфски приступ истраживањима, обезбедили су читав низ препознатљивих аксонометријских реконструкција којима обилују његове публикације. Веома образован и у сфери историје уметности, још за потребе свог магистарског рада извео је пионирску компаративну анализу археолошких налаза и њихових представа на фрескама у средњовековним црквама. Та веза ће нарочито добити на значају током деценија истраживања српске сакралне архитектуре. Интердисциплинарни приступ Марка Поповића подразумевао је и коришћење аерофотографија, израду стереофотограметријских планова великог формата и организовање геофизичких истраживања на Београдској тврђави још пре распада Југославије, када су такви екскурси представљали праву реткост у нашој археологији. Вреди истаћи и то да је подстакао рана археозоолошка истраживања налаза из Тврђаве Рас. Ипак се по добрим последицама истиче његов кључни утицај на увођење у праксу препознатљивог система обраде и изучавања археолошке керамике што се већ деценијама спроводи у Научноистраживачком центру за Београдску тврђаву.

Посебан значај археолошке делатности Марка Поповића јесте у томе што је своја истраживања по правилу крунисао садржајним публикацијама, често монографијама. Иако је већину радова написао самостално, није се либио коауторстава, у духу правог руководиоца, свесног потребе за тимским радом и интердисциплинарним приступом. Импазантна библиографија, одштампана у овом зборнику, упутиће заинтересованог читаоца на још много детаља његове плодне активности.

У својој пола столећа дугој каријери обављао је различите стручне и друштвене функције. Био је председник Српског археолошког друштва (1987–1990), председник Управног одбора Завода за заштиту споменика културе града Београда (до 2010) и председник Комисије за споменике од изузетног значаја и српска културна добра у иностранству при Министарству културе (2008–2013). Главни је уредник часописа *Наслеђе* и едиције *Синџидунум*, уредник је *Зборника Народног музеја* и члан редакције часописа *Саопштења*. Запажен допринос дао је као члан редакција *Новойазарској зборника* (1982–2007), *Старинара* (1997–2016) и посебних издања Археолошког института. Био је члан Одбора за историју Босне и Херцеговине САНУ.

За свој научни рад и укупан ангажман на очувању и презентацији српског културног наслеђа стекао је угледна признања. Добио је три пута Октобарску награду града Београда: 1974, 1976. (колеktivна) и 1983. године. Добитник је и Априлске награде града Београда 2005. године (са В. Бикић), затим награде града Ужица „С. Пенезић – Крцун” 1989. године и Награде града Новог Пазара 1985. године. У фебруару 2018. одликован је орденом Круне I степена, године 2019. уручена му је Велика повеља града Ужица, а у фебруару 2020. одликован је Сретењским орденом III степена за нарочите заслуге у области културе.

* * *

Марко Поповић словио је за посвећеног, енергичног и ауторитативног археолога, а његов захтеван карактер надалеко је познат. Војничка дисциплина и штедљивост ресурса, нарочито изражени у току теренских истраживања, а многим незамисливи како у оном а још више у овом времену, често су мамили осмехе његових сарадника. Сарадња с њим представљала је изазов свакојаке врсте, али у коначници резултат је увек био утемељен и неспоран. Неспорна је и његова несебична помоћ коју је пружао колегама у свакој ситуацији и под свим условима. С великим поносом и захвалношћу можемо да истакнемо да је Марко Поповић створио препознатљиву школу у оквиру Археолошког института. Доста рано у каријери постао је синоним за српску средњовековну археологију и узор многим колегама и у земљи и у окружењу, а то је – због широког знања, изузетне мотивације, ефикасности и изванредног истраживачког дара – остао и до данас.

Зборником који посвећујемо успомени на Марка Поповића одајемо почаст његовој непресушној истраживачкој радозналости.

Уредници

Homage to Marko Popović

THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY SAW A REVIVAL OF ARCHAEOLOGY IN THE WESTERN Balkans, the former Yugoslavia, and thus in Serbia. Large-scale rescue excavations ahead of the construction of the Djerdap hydroelectric power plant were followed by other archaeological projects, including extensive and, in some cases, still ongoing programmes of medieval cultural heritage protection and preservation. Complex archaeological projects required persons of high calibre, combining the qualities of a competent excavation leader and a scrupulous scholar. The archaeologist Marko Popović was both, and much more. For more than fifty years he was a dominant figure in Serbian medieval archaeology with exceptional achievements in the demanding area of the study, protection and promotion of cultural heritage.

* * *

Marko Popović was born in Užice in 1944 and educated in Belgrade, graduating from the Faculty of Philosophy in 1966, taking his master's degree in 1971 and his PhD in 1980. His professional career began in 1968 when he joined the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade, remaining tied to it ever since through participating in a number of conservation-restoration projects for the Belgrade Fortress and as the initiator and editor of its journal *Nasledje/Heritage*. In 1976 he joined the Institute of Archaeology in Belgrade and remained its member until his retirement in 2011, directing a number of the Institute's research projects and steering its research policy in his capacity as chairman of its Scholarly Council. But retirement was by no means the end of his working days. During the past decade he accomplished much important work, notably the project of the excavation and conservation of Novo Brdo, all the more impressive for its results because it was carried out in complicated political circumstances.

Marko Popović had been focused on the archaeology of the Central and Late Middle Ages from the very beginning of his career, dividing his research attention equally between fortifications and religious complexes. But what remained his biggest and inexhaustible challenge was the study of military architecture and defence systems in the Serbian lands in the medieval and early modern periods – with the Belgrade Fortress at its centre. He was one of the founders and long-standing director of the Institute of Archaeology's Research Centre for the Belgrade Fortress, which has accumulated vast documentation and set up a database of old plans and photographs concerning not only the Fortress but also the whole historic area of Belgrade. He made an exceptional contribution to the study of Belgrade's medieval fortifications – from the twelfth-century Byzantine castellum and the additions built under Emperor Stefan Dušan to, especially, the fifteenth-century building activity of Despot

Stefan Lazarević which marks a particularly important stage in the development of medieval Serbian military architecture. His research on the development of the defences and urban core of Belgrade in a later period, between the sixteenth and eighteenth centuries, encouraged the development of the archaeology of the modern era in Serbia, setting a model followed in neighbouring countries. His research interests included the period of Roman Singidunum as well, focusing especially on its surviving traces in the contemporary urban fabric. He initiated and edited a collective series on the subject, *Singidunum*, consisting of four volumes to date.

Marko Popović devoted more than twenty years of research to the region of Raška, Novi Pazar and Sjenica – the core area of medieval Serbia. His focus was on the complex at Gradina above Pazarište (Trgovište), now identified as the Ras Fortress, the illustrious seat of the first rulers of the Nemanjić dynasty. Continuing his research on important issues of the national past, he embarked on the systematic excavation of the site of Gradina in Vrsenice, at the edge of Sjeničko Polje. Apart from the remains of a Roman and Early Byzantine fortress, the site yielded an early-medieval cultural horizon with significant vestiges of ninth-century fortification and the material culture from the period of the crystallisation of a Serbian polity. These excavations produced an exemplary monographic study. An extensive project of field survey of the whole area, which discovered several dozen and investigated more than twenty late-antique forts produced a very different picture of the border area of the Raška Valley and Pešter Plateau in the period of the decline of late antiquity and in the Early Middle Ages, strongly influencing the development of Early Byzantine archaeology in Serbia. To be mentioned in the same context is the excavation of the fort on the site of Svetinja, most likely identifiable as sixth-century Viminakion.

A good part of Marko Popović's work was concerned with the study of fortifications and the genesis of fortified urban settlements in the medieval Serbian lands. His approach was always thorough, drawing on the results of his own archaeological investigations, rigorous scrutiny of surviving written sources and the work of earlier researchers, as can be seen from the books on the fortresses/castles of Užice, Maglič, and the latest, Novo Brdo. The issue of fortified urban settlements is closely tied to the issue of royal and aristocratic residences, including their layout and structure. Based on a comparative analysis of the available information about the early Nemanjić rulers residing in the Ras area and the discoveries about the later royal residences by a now-vanished lake in Kosovo and, later still, in the cities of Belgrade and Smederevo, he established the patterns of medieval Serbian rulers' residences.

Another important set of topics addressed by Marko Popović concerned sacral complexes, both monastic enclosures and individual church buildings. Basing his research on the archaeological evidence, he focused on the analysis and interpretation of physical structures, i.e., structural remains, within monastic complexes and their original function. Even as a young archaeologist, in the late 1960s, Marko Popović discovered and draw attention to the sacral complexes in Panik near Bileća and St Peter's near Trebinje, wrapping up in the course of his career the exploration of the medieval complex of the metropolitan church in Belgrade, Kumanica on the Lim, the church of St Nicholas in Staničenje, the cathedral of the city of Novo Brdo and Šudikova in Budimlja. His systematic archaeological investigation of the monastery of Studenica has made it possible to create a comprehensive picture of the origin and development of this illustrious religious house, and of some aspects of the everyday life of the monastic community in the Middle Ages. His work on religious architecture also included topics such as the tombs of the founders of churches or monasteries. This short introductory text cannot possibly

cover all areas of Marko Popović's wide-ranging scholarly work, but it should be noted that he also made a contribution in the field of sigillography and, especially, heraldry.

Owing to his exceptionally broad erudition and archaeological talent Marko Popović was able to open new avenues of research, going beyond the boundaries of conventional archaeological method. Apart from impeccably kept excavation records, on which he always insisted, this involved the competent use of historic cartographic sources, and the analysis of structural remains, which was one of his fortes. His understanding of architectural space and skilful reading of frequently meagre structural remains, combined with a meticulous stratigraphic approach, resulted in many axonometric reconstructions typically enriching his texts. Comprehensively knowledgeable about art history as well, even his master's thesis offered a pioneering comparative analysis of archaeological remains and their visual representations in frescoes in medieval churches, establishing a link that would prove its importance particularly in the flourishing decades of the study of medieval Serbian religious architecture. Marko Popović's interdisciplinary approach involved the use of aerial photography, large-format stereophotogrammetric plans and geophysical surveys in the Belgrade Fortress area even before the disintegration of Yugoslavia, when such techniques were still a rarity in the country's archaeology. It should also be noted that he gave impetus to early archaeozoological studies of the finds from the Ras Fortress. But the part of his legacy that stands out for its beneficial impact is that he was instrumental in introducing the distinctive system of processing and studying archaeological pottery that has for decades now been standard practice at the Research Centre for the Belgrade Fortress.

A particularly important aspect of Marko Popović's archaeological work was that he as a rule crowned his research by publication, frequently in the form of insightful monographs. Although the sole author in most cases, he was never ill-disposed towards co-authorship, being aware, as a true leader, of the necessity of teamwork and interdisciplinarity. His impressive bibliography, provided in this volume, will introduce the interested reader to his fruitful archaeological work in more detail.

In his fifty-year-long career Marko Popović held various professional and social positions. He served as president of the Serbian Archaeological Society (1987–1990), president of the Managing Board of the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade (until 2010) and chaired the Ministry of Culture's Committee on Monuments of Outstanding Importance and Serbian Cultural Assets Abroad (2008–2013). At the time of death, he was editor-in-chief of the journal *Heritage* and the *Singidunum* series, editor of the annual of the National Museum in Belgrade, *Zbornik Narodnog Muzeja*, member of the editorial board of the journal *Saopštenja/Communications*, and member of the Committee on the History of Bosnia and Herzegovina of the Serbian Academy of Sciences and Arts. He also made a considerable contribution in his capacity as member of the editorial board of the journals *Novopazarski Zbornik* (1982–2007) and *Starinar* (1997–2016), and of the Monographs series of the Institute of Archaeology.

His scholarly work and overall achievement in the preservation and presentation of the Serbian cultural heritage earned him prestigious awards. He was a three-time recipient of the October Award of the City of Belgrade: 1974, 1976 (collective) and 1983; of the 2005 April Award of the City of Belgrade (with Vesna Bikić); of the 1989 S. Penezić Krcun Award of the City of Užice; and the 1985 Award of the City of Novi Pazar. In February 2018 he was awarded the Order of the Crown 1st Class, and in 2019 the Order of Sretenje 3rd Class for Distinguished Contributions in Culture.

* * *

Marko Popović was reputed to be a dedicated, energetic and authoritative archaeologist, and his demanding nature preceded him. Unconceivable to many in earlier times and even more so today, his iron work discipline and careful management of resources, which could best be seen during fieldwork, often brought a smile to the faces of his colleagues. Working with him was a challenge in many ways but, at the end of the day, the results were always there, well founded and indisputable. And he generously shared his knowledge and assisted his colleagues in all situations and under all circumstances. It is with great pride and gratitude that we can say that Marko Popović created a recognisable school within the Institute of Archaeology. Quite early in his career he became a synonym for Serbian medieval archaeology, and a role model for many colleagues both in the country and in the region. And he remained one by virtue of his broad knowledge, exceptional motivation, efficiency and outstanding research talent.

With this volume dedicated to Marko Popović we pay homage to his insatiable spirit of inquiry.

Editors

Византијски и италовизантијски утицаји на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку

Миклош ТАКАЧ

Археолошки институт
Факултета хуманистичких и друштвених наука,
Католички универзитет „Петер Пазмањ”,
Будимпешта

У овом раду, посвећеном успоми на Марка Поповића, желимо да дамо кратак преглед опширне анализе византијских и италовизантијских елемената у сакралној архитектури Угарске из 11. и 12. века, недавно објављене на немачком језику.¹ У њој се, поред разматраних појава и понуђених одговора, даје обухватан преглед анализираних стручне литературе. Стога ћемо у овом раду изоставити минуциозне описе појединих детаља, док ћемо у напоменама назначити само основну литературу, неопходну за сагледавање овде разматране проблематике.

Историјски оквир

Иако су неке од овде наведених чињеница општепознате, треба их ипак поменути због контекста интерпретације појединих споменика сакралне архитектуре. Историјске оквире² наше анализе чини Краљевина Угарска, коју је основао Стефан I (Свети, 997–1038) на прелому између 10. и 11. века.³ Као

¹ M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im früharpádenzeitlichen Ungarn*, Mainz 2019.

² Од ретких прегледа средњовековне историје Мађара на светским језицима помињемо следеће студије и прегледна дела: T. von Bogayay, *Lechfeld. Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideeler Inhalt und Folgen der Ungarnzüge*, München 1955; Idem, *Stephanus rex. Versuch einer Bibliographie*, München 1975; J. M. Bak, *Ungarn*, im: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Hrsg. H. Sundhaussen, K. Clewing, Köln 2016, 710–714; P. Engel, *The realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London 2005, 25–49; L. Solymosi, *Die Gessellschaft um die erste Jahrtausendwende in Ungarn*, in: *The first Millenium of Hungary in Europe*, eds K. Papp, J. Barta, Debrecen 2002, 39–48. За период првих векова Угарске краљевине и религијске мањине уп. N. Berend, *At the gate of Christendom: Jews, Muslims and “Pagans” in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*, Cambridge 2001. На основу тих радова приређен је кратак преглед историје Угарске на немачком језику: M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 1–12.

први краљ Угарске овај владар је имао за циљ стварање краљевине, као територијалне и политичке датости након доласка Мађара у Карпатску котлину на прелазу из 9. у 10. век, а такође (можда с још већим ентузијазмом) и подстицање програма христјанизације не само на двору, већ и у читавој новооснованој држави. Стефан I је био, како произлази из писаних извора, предан и доследан хришћанин који је организовао ширење хришћанства не само позивањем мисионара него и оснивањем манастира, изградњом цркава, те утемељивањем бискупија и надбискупија.⁴

Краљ Стефан I ослањао се у првом реду на Западну, римску цркву. Већина мисионара која је припадала Западној цркви ширила је хришћанску веру по западном обреду. Међутим – и то треба посебно нагласити – Стефан I је имао позитиван однос и према Источној цркви. У његовој краљевини положени су темељи бројних православних⁵ манастира.⁶ Након смрти Стефана I 1038. године дошло је до унутрашњих превирања и династичких ратова који су трајали све до владавине Ладислава I (Светог, 1077–1095). Прва права консолидација Угарске краљевине уследила је у доба његове владавине.⁷ На-

следник краља Ладислава I, краљ Коломан (1095–1116), у великој мери је наставио консолидацију краљевства, иако је његово дело оцењено позитивно само у модерној историографији. Коломан је, наиме, стекао негативну репутацију у угарским хроникама због окупационе династичке борбе – ослепљивања свога нећака и наследника Беле, каснијег краља Беле II (Слепог, 1116–1141). Друга трећина 12. века протекла је махом у династичким борбама,⁸ да би тек крајем тог столећа, у време краља Беле III (1172–1196), уследило „златно доба” краљевине Арпадовића.⁹

Задржаћемо се на кратком прегледу односа Угарске и Византијског царства у 11. и 12. веку,¹⁰ док ћемо територијалне последице доласка Мађара у Карпатску котлину и стварања Угарске краљевине опширније разматрати касније. Владари Угарске исказивали су од самог оснивања краљевине интересовање за земље на југоистоку, ван граница своје државе. Тако се први краљ Угарске, Стефан I, врло вероватно још у другој деценији 11. века укључио у рат између Василија II (976–1025) и бугарског цара Самуила, и то на страни Византије.¹¹ Византијско-угарски односи остали су добри и за време првих

³ За раздобље Стефана I (Светог) в. Gy. Györfy, *István király és műve*, Budapest 1977; Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, Budapest 1996, 32–52.

⁴ Тај аспект владавине првог краља Угарске нарочито је истакао T. von Bogay, *Lechfeld. Ende und Anfang*; cf. J. Török, *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete (Keresztény Századok)*, Budapest 2002, 98–101, kép 2–8; Gy. Györfy, *István király és műve*, 177–210; B. Romhányi, *L'implantation du christianisme en Hongrie aux Xe et XIe siècles*, dans: Actes du IIIe colloque européen des professeurs d'archéologie médiévale, ESTMA III, éd. J. Decaëns, A.-M. Flambard-Héricher, Caen 1999, 159–164; L. Koszta, *L'organisation de l'église chrétienne en Hongrie*, dans: Les Hongrois et l'Europe: Conquête et intégration, éd. S. Csernus, K. Korompay, Paris – Szeged 1999, 293–311; L. Koszta, *State Power and Ecclesiastical System in Eleventh Century Hungary. An Outline to the Dynamics of the Development of Hungarian Christian Church*, in: "In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin". *Medieval Studies in Memory of Zoltan J. Kosztoľnyik*, eds I. Petrovics, S. L. Tóth, E. A. Congdon, Szeged 2010, 67–78.

⁵ Одредницу *православни*, која је више у духу српског језика, користимо уместо *ортодоксни*, без намере да укажемо на било какве „националне” разлике. Трагање за таквим разликама било би страном духовним тенденцијама 11. и 12. века.

⁶ Gy. Moravcsik, *Görögnyelvű monostorok Szent István korában*, in: Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulójára, I, szerk. J. Serédy, Budapest 1938, 389–422; B. Romhányi, *Klöster und Stifte im mittelalterlichen Ungarn*, *Südost-Forschungen* 58 (1999) 15–16.

⁷ J. M. Bak, *Ungarn, 710–714*; P. Engel, *The realm of St. Stephen*, 25–49.

⁸ Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, 174–203.

⁹ О времену Беле III в. *Ibid.*, 204–223.

¹⁰ F. Dölger, *Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik*, *Archivum Europae Centro-orientalis* VIII/2 (1942) 315–342; Gy. Székely, *La Hongrie et Byzance aux Xe–XIIe siècles*, *Acta historica* 13 (1967) 291–311; L. Mezey, *Ungarn und Europa in 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West*, in: Probleme des 12. Jahrhundert, Reichenau-Vorträge 1965–1967, Hrsg. Th. Mayer, Stuttgart 1968, 266–268; I. Kapitányffy, *Hungarobyzantina: Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*, Budapest 2002; F. Makk, *Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz*, Herne 2012, 125–140, 219–232.

¹¹ Gy. Györfy, *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II*, dans: Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, II, Ochride, 10–16 septembre 1961, éd. G. Ostrogorski, Beograd 1964, 149–154.

наследника Стефана I. Томе је вероватно допринела и чињеница да је угарски краљ Андрија I (1046–1061) у својој младости боравио као избеглица у Кијевској Русији, где се оженио Анастасијом, кћерком кијевског владара Јарослава Мудрог (1019–1054). Изградња највећег броја православних манастира у Угарској у раздобљу средњег века најчешће се тумачи том династичком везом.¹² Треба истаћи и то да је Андрија I, поред тога што је помагао руске монахе, био оснивач и једног од најзначајнијих бенедиктинских манастира у средњовековној Угарској – опатије у месту Тихањ (Tihany).¹³ Погоршање византијско-угарских односа уследило је у првој половини седамдесетих година 11. века када је угарски краљ Соломон (1063–1074),¹⁴ заједно са својим нећацима, принчевима Гезом и Ладиславом, године 1071–1072. најпре заузео Сермион, тј. Митровицу, а потом и Београд.¹⁵ Византинци су успели да поврате Београд, али је Срем остао под влашћу Угарске. И поред тога, византијско-угарски односи нису били сасвим нарушени ни тада нити у време када су поменути принчеви постали краљеви – Геза I¹⁶ (1074–1077) и Ладислав I (Свети).¹⁷

Потоњем удаљавању Угарске и Византије допринела је активна политика Ладислава I према Јадранском мору,¹⁸ која је резултирала покоравањем Хрватске 1091. године. Упркос томе, у време краља Коломана¹⁹ јачају династичке везе између Угарске

и Византије: Јован II Комнин оженио се 1104. године кћерком Ладислава I, мајком будућег цара Манојла I Комнина, која је прешавши у православље добила име Ирена и после смрти проглашена за светицу. Византијско царство је током четрдесетих година 12. века увидело могућност да, учествовањем у династичким борбама и ратовима који су избили након смрти краља Беле II, прошири власт према северозападу, на јужне области средњовековне Угарске.²⁰ У први мах Византија је потпомагала поједине претенденте на престо из породице Арпадовића,²¹ али та политика није донела трајније резултате будући да ниједан од претендената које је она подржала није успео да освоји или трајно задржи угарски престо.

Византијска политика је постала офанзивна у педесетим годинама 12. столећа. Цар Манојло I Комнин водио је више ратова против Угарске:²² године 1151. ушао је с војском у Срем и заузео град Земун, а 1167. године је, прошавши кроз Срем, заузео град Бач, седиште Бачке жупаније. Између та два догађаја претио је 1163. године још један сукоб, који је избегнут тако што је угарски краљ Стефан III (1162–1172)²³ одвратио од похода Манојла Комнина пославши му као таоца свог рођеног брата, принца Белу. Принц Бела је напредовао у Константинопољу, где је примио православну веру, добио име Алексије и оженио се царевом кћерком Маријом.

¹² О владавини Андрије I в. Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, 68–76.

¹³ V. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest 2000, 68; о остацима средњовековне архитектуре опатије уп. S. Tóth, *Tihany*, in: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. I. Takács, Pannonhalma 2001, 335–338.

¹⁴ Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, 77–97.

¹⁵ За историју Београда у 11. и 12. веку в. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 36–38, 348–349; Ј. Калић, *Београд у XII веку. Тврђава – траг – џолис*, Зборник радова Византолошког института XL (2003) 91–96; Ј. Калић, *A millennium of Belgrade (Sixth-Sixteenth centuries). A Short Overview*, *Balkanica XLV* (2014) 71–96. О археолошкој оставштини 11. и 12. века у Београду в. М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 44–47; Исти, *Прилој и проучавању топографије византијској Београду у XI и XII веку*, Зборник радова Византолошког института L (2013) 461–478.

¹⁶ Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, 98–106.

¹⁷ О владавини Ладислава I в. *Ibid.*, 107–124.

¹⁸ A. Bányai, *Attempts for Expansion: Hungary, 1000–1500*, in: *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages, The Expansion of Latin Europe, 1000–1500*, ed. N. Berend, Farnham 2012, 344–346.

¹⁹ Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, 125–148.

²⁰ *Ibid.*, 161–174.

²¹ *Ibid.*, 174–203; A. Bányai, *Attempts for Expansion*, 347.

²² Gy. Györfy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, *Studia Slavica* 5 (1959) 25–26; A. Bányai, *Attempts for Expansion*, 347–348.

²³ Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, 190–196.

Алексије је 1165. године добио титулу деспота и чак је привремено био именован за наследника Манојла I Комнина на царском трону.²⁴ Након што му је постављење за наследника ускраћено, вратио се у Угарску где је постао један од највећих краљева из лозе Арпадовића – Бела III. Овај владар је био сведок како последњих година сјаја Византијског царства, тако и почетка урушавања империје које је наступило након смрти Манојла I Комнина 1180. године.²⁵

Наведени подаци указују на бројне угарско-византијске политичке контакте, који пружају довољно основа и могућности за анализу византијских утицаја у архитектури Угарске током 11. и 12. века.

Географски оквир

Географске одреднице наше анализе јесу границе Угарске краљевине у 11. и 12. веку, која је заузима-ла читав простор Карпатске котлине.²⁶ Границе – у складу са средњовековним начином њиховог утврђивања²⁷ – нису представљале стриктно повучене административне линије, него граничне области. Такав начин формирања граница и граничних обла-

сти био је нарочито карактеристичан за планинске регије. У случају Угарске та околност може нарочито добро да се примени на планински венац Карпата, где су се простирале западне, северне и источне границе краљевине.

Питање јужних граница Угарске у 11. и 12. веку, које изазива извесне недоумице, кључно је за овде разматрану проблематику. Сви историчари – како експерти за историју Угарске краљевине, или Србије, тако и византолози – слажу се у томе да је ток реке Дунава између ушћа Саве и Ђердапске клисуре представљао југоисточну границу Угарске и Византије од краја 10. до 13. столећа, дакле током целог овде проучаваног периода.²⁸ Насупрот томе, воде се расправе о административној припадности Срема, нарочито пре војног похода угарског краља Соломона 1071. године. Према анализама мађарских историчара, Срем је припадао Угарској кнежевини у 10. и Угарском краљевству у 11. столећу.²⁹ За прво раздобље, основу за такав закључак пружа спис *De administrando imperio* византијског цара Константина Порфирогенита, састављен средином 10. века, у којем се наводи да се граница Угара про-

²⁴ О времену Беле III в. Ibid., 204–223.

²⁵ Опис стања империје у тим судбоносним годинама: J. Ferluga, *Byzance et les Balkans vers la fin du XIIe siècle*, u: Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine, ur. V. Korać, Beograd 1988, 17–24.

²⁶ Gy. Pauler, *A magyar nemzet története Szent Istvánig*, Budapest 1900, 41–42; Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen*, 18, 22–26; Idem, *Die Nordwestgrenze des Byzantinischen Reiches im 11. Jahrhundert und die Ausbildung des "ducatus Sclavoniae"*, dans: *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay à l'occasion de son cinquantième anniversaire*, éd. P. Briere, Braga 1971, 295–313; Idem, *István király és műve*, 33, térkép 4, 35, térkép 5, 183, 206–207, térkép 20; Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest 1988, 298–305; Idem, *Konstantinos Porphyrogennitos über die Landnahme der Ungarn*, im: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1433, Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996, Hrsg. G. Prinzing, M. Salamon, Wiesbaden 1999, 13–22.

²⁷ G. Vékony, *A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban*, in: *Nomád társadalmak és államalakulatok. Kőrösi Csoma iskönyvtár*, szerk. F. Tókei, Budapest 1983, 215–236; Појам границе, као и литературу о овој теми недавно је сажео P. Langó, *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*, Budapest 2017, 66–85; cf. S. W. Green, S. M. Perlman, *Frontiers, Boundaries, and Open Social Systems*, in: *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*, eds S. W. Green, S. M. Perlman, Orlando 1985, 3–13; K. G. Lightfoot, A. Martinez, *Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective*, *Annual Review of Anthropology* 24 (1995) 471–492; W. Pohl, *Soziale Grenzen und Spielräume der Macht*, im: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, Hrsg. W. Pohl, H. Reimitz, Wien 2000, 17; B. M. Szöke, *A határ fogalmának változásai a korai középkorban (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez)*, *Zalai Múzeum* 13 (2004) 177–192; U. Müller, *Grenzen, Grenzregionen und Grenzüberschreitungen in archäologischer Perspektive*, im: *Deutsch-Dänische Grenze, 1200 Jahre*, Hrsg. M. Krieger, F. Lubowitz, S. B. Frandsen, Neumünster 2012, 47–69.

²⁸ E.g. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, 259, 248–249 (карта); B. Ferjančić, *Sirmijum u doba Vizantije*, u: *Sremska Mitrovica*, ur. R. Prica, Sremska Mitrovica 1969, 33–58; Д. Радичевић, П. Шпехар, *Порфирогенијови међашу на Исџру и сџаромађарски археолошки налази у Војводини*, *Зборник радова Византолошког института LII* (2015) 43–55.

²⁹ Gy. Pauler, *A magyar nemzet*, 41–42; Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen*, 18, 22–26; Idem, *Die Nordwestgrenze*, 33, карта 4, 35, карта 5, 183, 232; Idem, *A vármegyék kialakulása*, 298–305; Idem, *Konstantinos Porphyrogennitos*. Ту тезу прихватили су и археолози који су проучавали ову проблематику: Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest 1991; M. Takács, *A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése*, in: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*, szerk. L. Révész, M. Wolf, Szeged 2013, 641–666.

теже од Ђердапа, преко Београда, до Сирмијума тј. Сремске Митровице.³⁰ Упркос том извору, византолози област Срема обично тумаче као саставни део тзв. Прве бугарске државе или, на основу других извора, као део тзв. Самуилове државе, а након 1018. Византијског царства.³¹ Основ њихове аргументације лежи у опису похода Константина Диогена 1018. године, када је византијски војсковођа заузео Сермион, као задње упориште самозваног цара Самуила.³²

Контрола над територијом Срема се према наведеним расправама приписује Угарској или Византији, у зависности од тумачења извора. Можда би за решавање овог проблема било корисно узети у обзир анализе појма границе у раном и развијеном средњем веку,³³ те уместо утврђивања границе на доњем току Саве или Дунава разматрати могућност да је границу заправо представљала Фрушка Гора, као погранична планина и својеврсна ничија земља. У прилог таквој могућности говори, с једне стране, територијална распрострањеност старомађарских налазишта која се спорадично јављају уз ток Дунава³⁴ и, с друге, истакнута улога Сермиона као бугарског или византијског упоришта, нарочи-

то ако се има у виду да се оно од 9. до 11. века није налазило на левој, северној обали Саве, него на острву те реке ближе њеној десној, јужној обали.³⁵ Ранију административну поделу – ма каква она била – из основа је изменио већ више пута спомињани поход угарског краља Соломона 1071. и 1072. године, када је заузимањем Сермиона и Београда читав Срем потпао под власт угарских краљева,³⁶ што нису могли да промене ни поновно византијско освајање Београда ни војни походи византијског цара Манојла I Комнина 1151. и 1167. године.

Имајући у виду горе изнете чињенице, наша анализа утицаја византијских и италовизантијских образаца на сакралну архитектуру Угарске, нарочито после 1071. године, обухватиће такође и територију омеђену рекама Савом и Дунавом.

Историјат истраживања

Скроман број цркава изграђених на територији Угарске у 11. и 12. веку сачуван је у оскудним траговима, те је већину тих споменика могуће изучавати само на основу резултата археолошких истраживања. Из ових разлога студије сакралне архитектуре династије Арпадовића постале су предмет проучавања

³⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, transl. R. J. H. Jenkins, Budapest 1949, 177. За евалуацију навода цара-писца в. Gy. Györfy, *Das Güterverzeichnis des griechischen*, 18; Gy. Kristó, *Konstantinos Porphyrogennitos*, 13–22; F. Makk, *Turkia egész szállásterülete*, Acta Universitatis Szegediensis: acta historica 117 (2003) 5; обавезно в. недавно формулисано вредновање овог списка код: D. Radičević, P. Špehar, Some remarks on Hungarian Conquest Period Finds in Vojvodina, *Acta Archaeologica Carpathica* XL (2015) 137–162; Д. Радичевић, П. Шпехар, *Порфиороџенишови међаши*, 43–55.

³¹ Полазна тачка ове тезе: G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 259, 248–249 (карта); V. Ferjančić, *Sirmium u doba Vizantije*, 32–58. За преглед нових расправа уп. И. Коматина, П. Коматина, *Византијски и угарски Срем од X до XIII века*, Зборник радова Византолошког института LV (2018), 141–151.

³² G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 236–265; нове анализе ових догађаја дају P. Stephenson, *Byzantium's Northern Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*, Cambridge 2000, 62–77; С. Пириватрић, *Самуилова држава: обим и карактер*, Београд 1997, 131.

³³ G. Vékony, *A gyepű szerepe*, 215–236; P. Langó, *Turulok és Árpádok*, 66–85; S. W. Green, S. M. Perlman, *Frontiers, Boundaries*, 3–13; K. G. Lightfoot, A. Martinez, *Frontiers and Boundaries*, 471–492; W. Pohl, *Soziale Grenzen und Spielräume*, 17.

³⁴ Д. Радичевић, П. Шпехар, *Порфиороџенишови међаши*, 46, карта 1; П. Шпехар, Н. Стругар Бевц, *Баџајница, Велика хумка. Раномађарска некропола*, Београд 2016, 15, сл. 3.3. О стању истражености старомађарских некропола уп. Л. Секереш, *Прејед сјања истраживања о добу доласка Мађара у Карпатски басен и Војводину*, у: 1100 година досељења Мађара у Војводину, ур. Ђ. Бордаш, Нови Сад 1997, 137–142; M. Takács, *A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése*, in: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*, szerk. L. Révész, M. Wolf, Szeged 2013, 641–666.

³⁵ О раносредњовековној топографији Сирмијума уп. Gy. Györfy, *Das Güterverzeichnis des griechischen*, 10–11; В. Поповић, „*Методичев*” гроб и епископска црква у Маџванској Митровици, *Старинар* XXIV–XXV/1974 (1975) 265; V. Popović, *Préface. Continuité culturelle et tradition littéraire dans l'église médiévale de Sirmium*, dans: S. Erecović-Pavlović, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica. Sirmium XII*, Beograd 1980, I–V; сажет приказ ових резултата даје M. Takács, *A magyarországi 11. századi, ortodox monostortemplomok térszerkezete*, in: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*, szerk. T. Olajos, Szeged 2014, 4.

³⁶ J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 36–38, 348–349; J. Калић, *Београд у XII веку*, 91–96; J. Kalić, *A millennium of Belgrade*, 71–96; M. Поповић, *Београдска њврђава*, 44–47; Исти, *Прилози проучавању топографије византијског Београда*, 461–478.

историчара уметности и археолога.³⁷ Што се тиче утицаја византијских предлогака на сакралну архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку, најпре се мора нагласити да постоји обимна стручна литература о том питању.³⁸ Детаљан преглед свих тих радова превазишао би оквире овог рада, због чега ћемо приказати само најважније аргументе и указати на главне поставке у тумачењу ове проблематике. Тезе о византијском утицају, које заступају и данашњи истраживачи, формулисали су седамдесетих и осамдесетих година прошлог века Ерне Мароши (Marosi Ernő),³⁹ Мелинда Тот (Tóth Melinda),⁴⁰ Ласло Терек (Török László)⁴¹ и Шандор Тот (Tóth Sándor).⁴² Њихова размишљања допринела су дискусији о византијском утицају на сакралну архитектуру Угарске 11. и 12. века, која је вођена око сто година.

Зачетник расправе о овом питању, Аладар Балаги (Ballagi Aladár) негирао је утицаје византијских предлогака, стављајући у први план конфесионал-

не баријере.⁴³ По том ставу, католичка христјанизација у Угарском краљевству 11. века требало је да представља својеврсну брану византијским утицајима и у сакралној архитектури. Слично, негативно мишљење изразио је Тибор Геревич (Gerevich Tibor)⁴⁴ у својој монографији о романичкој архитектури Угарске, издатај у међуратном периоду. Геревич је могућност постојања византијских утицаја посматрао као својеврсну супротност могућности преузимања образаца из сакралне архитектуре разних регија Италије, у првом реду из Тоскане.

Процес проучавања византијских импулса у архитектури Угарске 11. и 12. века добио је сасвим нов смер након завршетка Другог светског рата, због новог геополитичког контекста насталог ширењем совјетског утицаја на источни део Средње Европе, па се тако разматрање утицаја архитектуре Кијевске Русије⁴⁵ на архитектуру Угарске у доба Арпадовића много више наслањало на геополитичку ситуацију

³⁷ Најважнији прегледи сакралне архитектуре Угарске 11. и 12. века: D. Dercsényi, *A román kor művészete*, in: *A magyarországi művészet története*, szerk. F. Fülep, Budapest 1970⁴; Idem, *A honfoglalás és az államlapítás kora (a XI század közepéig)*, in: *Kis magyar művészettörténet*, szerk. D. Dercsényi, A. Zádor, Budapest 1980, 11–24; E. Marosi, *Die Rolle der byzantinischen Beziehungen für die Kunst Ungarns im 11. Jahrhundert*, in: *Byzantinischer Kunstexport. Seine gesellschaftliche und künstlerische Bedeutung für die Länder Mittel- und Osteuropas*, Hrsg. H. L. Nickel, Halle (Saale) 1978, 39–49; Idem, *Christliche Architektur in Ungarn*, in: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie III*, Hrsg. A. Wiczorek, H. M. Hintz, Stuttgart 2000, 613–616; B. Zs. Szakács, *Western Complexes of Hungarian Churches of the Early XI. Century*, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997), 149–163; Idem, *Az oszlop az Árpád-kori építészetben*, in: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*, szerk. T. Rostás, A. Simon, Budapest 2000, 7–27; Idem, *Az államlapítás korának építésze Magyarországon*, *Műemlékvédelem* 44/2 (2000) 67–74; Idem, *The research on Romanesque Architecture in Hungary. A Critical overview of the last twenty years*, *Rivista Arte Medievale* IV/2 (2005) 31–44; Idem, *The Italian connection: theories on the origin of Hungarian Romanesque art*, in: *Medioevo, arte e storia*, a cura di A. C. Quintavalle, Milano 2008, 72–79; M. Tóth, *Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon*, in: *Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus / István Király Múzeum*, szerk. M. Tóth, E. Marosi, Székesfehérvár 1978, 29–51; Eadem, *A művészet Szent István korában*, in: *Szent István és kora*, szerk. F. Glatz, J. Kardos, Budapest 1988, 113–132; S. Tóth, *A 11. századi magyarországi ornamentika kérdéséhez*, in: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. A. Mikó, I. Takács, Budapest 1994, 54–71; Idem, *Pillér és ív a magyar romanikában*, in: *Tanulmányok Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*, szerk. I. Bardoly, Cs. László, Budapest 1998, 49–73; Idem, *A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak a maradványai*, in: *Paradisum plantavit. Bencés Monostorok a Középkori Magyarországon*, szerk. I. Takács, Pannonhalma 2001, 229–266; Idem, *Római kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria régi magyar gyűjteményében*, in: *A Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai I/1*, szerk. Á. Mikó, Budapest 2010. За опширан преглед ових истраживања уп. М. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 25–39.

³⁸ За детаљан преглед тих дела уп. М. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 61–114.

³⁹ E. Marosi, *Die Rolle der byzantinischen Beziehungen*, 39–49; Idem, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts*, Budapest 1984, 16, 218.

⁴⁰ M. Tóth, *Stílusfejlődés Árpád-kori*, 29–51; Eadem, *Szekszárdi fejezetek*, *Építés-Építészettudomány* 12 (1980) 425–437.

⁴¹ L. Török, *XI századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő*, *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1 (1970) 96–154.

⁴² S. Tóth, *A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai I*, *A Veszprém Megyei Múzeumok Évkönyve* 1 (1963) 115–141; Idem, *A 11. századi magyarországi*, 54–71.

⁴³ A. Ballagi, *Legrégibb műemlékeink a keresztyén korból*, *Századok* 3 (1877) 243–244.

⁴⁴ T. Gerevich, *Magyarország románkori emlékei*, Budapest 1938, 26–28.

⁴⁵ Као једини пример цитирамо „проруски” став у третирању паралела у студији Јаноша Ђезеа Сабоа: J. G. Szabó, *A gyöngyöspatai Szent Péter-templom*, *Agria* 21 (1985) 5–76.

у деценијама након 1945. године него на доказе о непосредним везама. У неку руку, по истом принципу може се објаснити и теза о могућем утицају архитектуре тзв. Прве бугарске државе⁴⁶ на архитектуру Угарске у 11. веку, формулисана 1960. године на основу анализе флоралне орнаментике ранороманских архитектонских споменика. Њен највећи проблем не лежи у посебностима флоралне орнаментике у наведеним регијама, која се стога не да поредити, већ пре свега у њиховом различитом датовању. Наиме, у анализи Михаља Задора (Zádor Mihály) упоређују се камени споменици из 9. и из 11. века, за шта аутор није понудио било какво објашњење.

Први преглед византијских утицаја у архитектури објављен је, упркос политичким приликама, већ 1951. године.⁴⁷ Заправо, нов импулс истраживањима архитектонских веза дошао је у годинама након Другог светског рата из Западне Европе, од стране мађарског историчара уметности који је емигрирао у Немачку. Тамаш Бођаи (Bogyay Tamás) био је први истраживач који је указао на чињеницу да се византијски утицај у архитектури Угарске арпадовићевског доба може ваљано сагледати само ако се посматра као део једног вишеслојног процеса.⁴⁸ У том контексту треба и сагледати византијски утицај – као исход уплива из престонице Царства и „провинцијалне” византијске архитектуре одређених балканских земаља. Подразумева се да могући утицај архитектуре Италије не треба посматрати као

антитезу горе поменутих уплива, већ као још један део овог слојевитог процеса.

Истраживања Тамаша Бођаија нису била цитирана у Мађарској, због његовог емигрантског статуса, све до деведесетих година 20. века. Упркос томе, његов утицај се може препознати током седамдесетих и осамдесетих година у радовима четворо горепоменутих аутора који су анализирали византијске утицаје у архитектури Угарске. Њихово мишљење да се сажети у ставу Мелинде Тот,⁴⁹ према коме се читав спектар биљне орнаментике на каменој пластици Угарске 11. века може, у крајњој линији, довести у везу са орнаментиком Византије, с тим да су поједини елементи декора доспели преко Италије. Као једину замерку на радове наведених аутора треба истаћи то да су готово сви они градили своје тезе превасходно на основу анализе орнаментике. Само је Ерне Мароши⁵⁰ у свом прегледу византијских утицаја детаљније анализирао основе црква 11. века. Међутим, аутор је остао на нивоу општих места, нарочито у погледу прикупљања и евалуације могућих паралела из провинцијске архитектуре Византијског царства.

У погледу анализа припадника новије генерације истраживача намећу се два опречна закључка. С једне стране је неоспорно да су они, а у првом реду Бела Жолт Сакач (Szakács Béla Zsolt), преузели тезу о вишеслојним утицајима, коју је овај аутор успешно применио у анализи прероманичке архитектуре Угарске.⁵¹ Међутим, исто тако стоји и чињеница

⁴⁶ M. Zádor, *A magyar román kori épületornamentika kialakulása*, Kandidaten-Dissertation [Manuskript], Budapest 1960; кратак резиме кандидатске дисертације: Idem, *Byzantine Influences in Early Medieval Hungarian Architecture*, dans: *Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès international d'histoire de l'art*, I, éd. Gy. Rózsa, Budapest 1972, 185–190. Најважније тезе ове дисертације приказане су у: D. Dercsényi, *A román kor művészete*, 90.

⁴⁷ K. Csányi, *Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben*, A Magyar Tudományos Akadémia II Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 3. Muzeológiai sorozat, II kötet 1. szám, Budapest 1951, 25–40.

⁴⁸ T. von Bogyay, *L'iconographie de la "Porta speciosa" d'Esztergom et ses sources d'inspiration*, *Revue des études byzantines* 8 (1950) 85–129; Idem, *L'adoption de la Déisis dans l'art en Europe centrale et occidentale*, dans: *Mélanges offerts Szabolcs de Vajay*, Braga 1971, 65–70; Idem, *Eine Grenzprovinz byzantinischer Kunst im Donauraum?*, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 32/5 (1982) 149–158.

⁴⁹ M. Tóth, *Stílusfejlődés Árpád-kori*, 33–34.

⁵⁰ E. Marosi, *Die Rolle der byzantinischen Beziehungen*, 39–49.

⁵¹ B. Zs. Szakács, *Az oszlop az Árpád-kori*, 7–27; Idem, *Az államalapítás korának*, 67–74; Idem, *The research on Romanesque*, 31–44; Idem, *The Italian connection*, 72–79; Idem, *Dombó és a korai altéplomok Magyarországon*, in: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*, szerk. T. Kollár, Budapest 2010, 671–715; Idem, *Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon*, in: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, ed. P. L. Szőcs, Satu Mare 2012, 7–34; Idem, *Bencés templomok az Árpád-korban: korszakok és régiók*, in: *Örökség és küldetés: Bencések Magyarországon. Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák* 7, szerk. P. A. Illés, A. Juhász-Laczik, Budapest 2012, 753–763; Idem, *Arquitectura románica en la Hungría Medieval*, *Románico* 16 (2013) 18–25.

да је студија о византијско-угарским везама у домени сакралне архитектуре објављена тек 2018. године, а објавио ју је аутор овог прилога.⁵² Може се, дакле, закључити да су, с једне стране, постојали бројни радови о византијском утицају на архитектуру Угарске, али је, с друге стране, тек у скорије време извршена дуго одлагана, а преко потребна синтеза резултата великог броја парцијалних анализа које су се бавиле појединим споменицима или мањим групама споменика.

Примери утицаја византијских предлогака на сакралну архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку

Истраживање византијског утицаја у сакралној архитектури Угарске 11. и 12. века спроводи се, у највећем броју случајева, у два правца. Традиционалан приступ истраживача историје архитектуре у Угарској усмерен је на опис и интерпретацију орнаментике каменог намештаја. Изнимно се спроводе упоредне студије тлоцрта појединих грађевина, односно анализе сачуваних остатака основа цркава откривених и истражених током археолошких ископавања. Ради се преваходно о црквама с више грађевинских фаза, које су затечене или као барокне грађевине са слабо очуваним старијим зидовима или као здања у рушевинама. Због наведених разлога, реконструкција изворног плана је редовно повезана с потешкоћама – у неким детаљима је ди-

скутабилна или ју је пак немогуће извести. Према нашој анализи тлоцрта сакралних грађевина, преузимање предлогака из византијске архитектуре може се пратити како на грађевинама *централној* тако и на већем броју *цркава лонитијудиналној ши-и*.⁵³ Код *шробродних базилика* најбољи пример, према нашем мишљењу, представља тзв. Краљевска базилика у Секешфехервару (*Székesehérvár – királyi bazilika*, сл. 1).⁵⁴ Реч је о цркви католичке препозитури, која је служила као краљевска капела. У њој су крунисани краљеви Угарске, а ту је и већина њих сахрањена. Архитектонска анализа базилике у Секешфехервару скопчана је с низом потешкоћа, будући да је црква страдала у хабзбуршко-османским ратовима на самом почетку 17. века.⁵⁵ Уједно, њене више пута прекопане и археолошки истражене рушевине тешко се могу интерпретирати са сигурношћу. Ипак, упркос свим недоумицама, може се закључити да су у источном делу базилике, у првој фази, биле изграђене велика полукружна апсида и две одвојене просторије четвртасте основе. Та фаза може се датовати у другу половину владавине Стефана I., тј. након 1020. године. Истраживачи средњовековне архитектуре у Мађарској сматрали су да је апсида базилике у Секешфехервару рађена према предлошцима из романичке архитектуре Тоскане, Равене и Баварске, на основу чега је изведен суд о ранохришћанском карактеру грађевине.⁵⁶ Међутим, тумачење двеју просторија као протезиса и ђа-

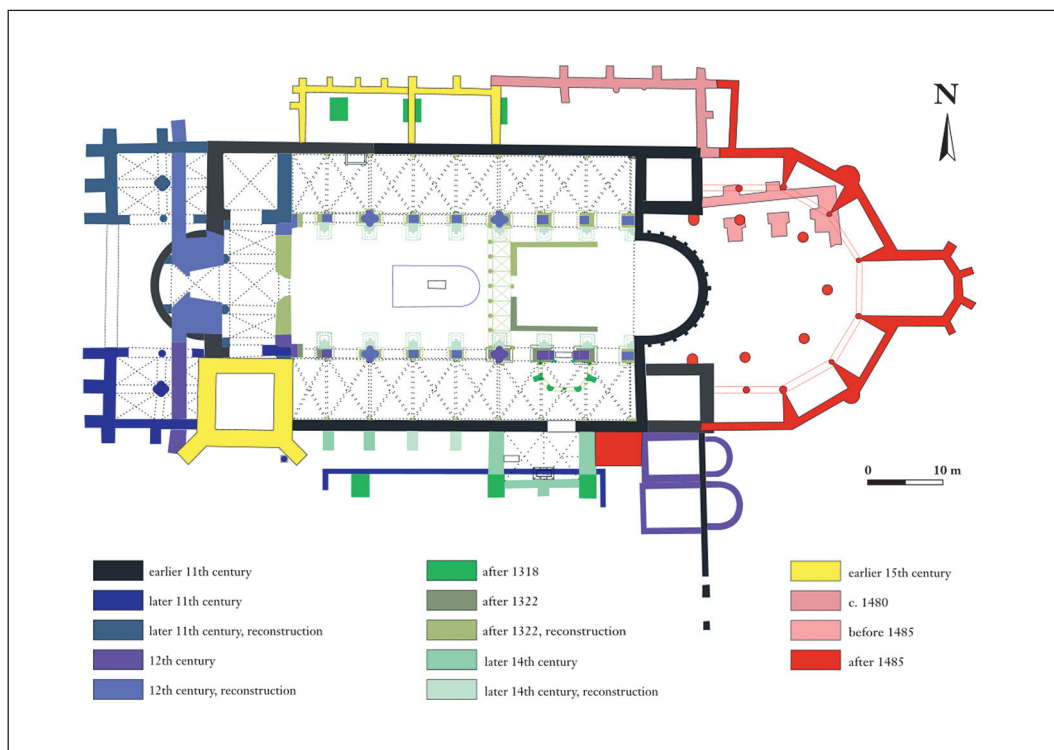
⁵² M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*.

⁵³ О византијским, а посебно о средњовизантијским великим и малим базиликама в. М. Altripp, *Die Basilika in Byzanz. Gestalt, Ausstattung und Funktion sowie das Verhältnis zur Kreuzkuppelkirche*, Berlin 2013, 16–38.

⁵⁴ За важније публикације досадашњих резултата истраживања краљевске базилике в.: D. Dercsényi, *A székesfehérvári királyi bazilika*, Budapest 1943; A. Kralovánszky, *Előzetes jelentés az 1965-ös székesfehérvári ásatásokról*, Alba Regia 9 (1967) 253–262; E. Marosi, *Preromanika*, in: *A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig*, szerk. N. Aradi, F. R. Tóth, G. Galavics, E. Marosi, L. Németh, Budapest 1983, 16; A. Kralovánszky, *Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése*, in: *Szent István és kora*, szerk. F. Glatz, J. Kardos, Budapest 1988, 168–169; Idem, *The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages*, in: *Towns in medieval Hungary*, ed. L. Gerevich, Budapest 1990, 81–90; Idem, *Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye*, in: *Szent István király és Székesfehérvár*, szerk. Gy. Fülöp, Székesfehérvár 1996, 13–26; P. Biczó, *Romkert – A Mennybe felvett Szűz Máriának szentelt prépostság templomának maradványai*, in: *Szent István király és Székesfehérvár*, szerk. Gy. Fülöp, Székesfehérvár 1996, 25–29; Idem, *A székesfehérvári Szűz Mária prépostság temploma az Árpád-korban*, in: *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai*, szerk. J. Makkay, J. Kobály, Ungvár 1997, 194–201; Idem, *Das Marienstift Stuhlweißenburg (Székesfehérvár)*, in: *Europas Mitte. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 2*, Hrsg. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000, 621–624.

⁵⁵ D. Dercsényi, *A székesfehérvári királyi*, 61, 63; J. Fitz, *Francia metszet Székesfehérvár 1601. évi ostromáról*, Alba Regia 8–9/1967 (1968) 153–154.

⁵⁶ D. Dercsényi, *A székesfehérvári királyi*, 33–34; M. Tóth, *A művészet Szent István korában*, 115, 125, n. 20; T. Wehli, *Művészet a honfoglalástól 1241-ig*, in: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. Corvina egyetemi tankönyv, szerk. G. Galavics, E. Marosi, Á. Mikó, T. Wehli, Budapest 2001, 17–18.

Сл. 1. Секешфехервар, Краљевска базилика (Székeshérvár – királyi bazilika).

Основа тробродне базилике; прва градитељска фаза означена је црном бојом (према: Z. Visy (ed.), *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*, Budapest 2003, 351, fig. 4)

Fig. 1. Székeshérvár, Virgin Mary Collegiate Church, plan of the three-apsed basilica; the first construction phase is in black

(after: Z. Visy (ed.), *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*, Budapest 2003, 351, fig. 4)

коникона, добро познатих у византијској архитектури,⁵⁷ поткрепљује тезу о византијском пореклу базилике из прве фазе изградње.

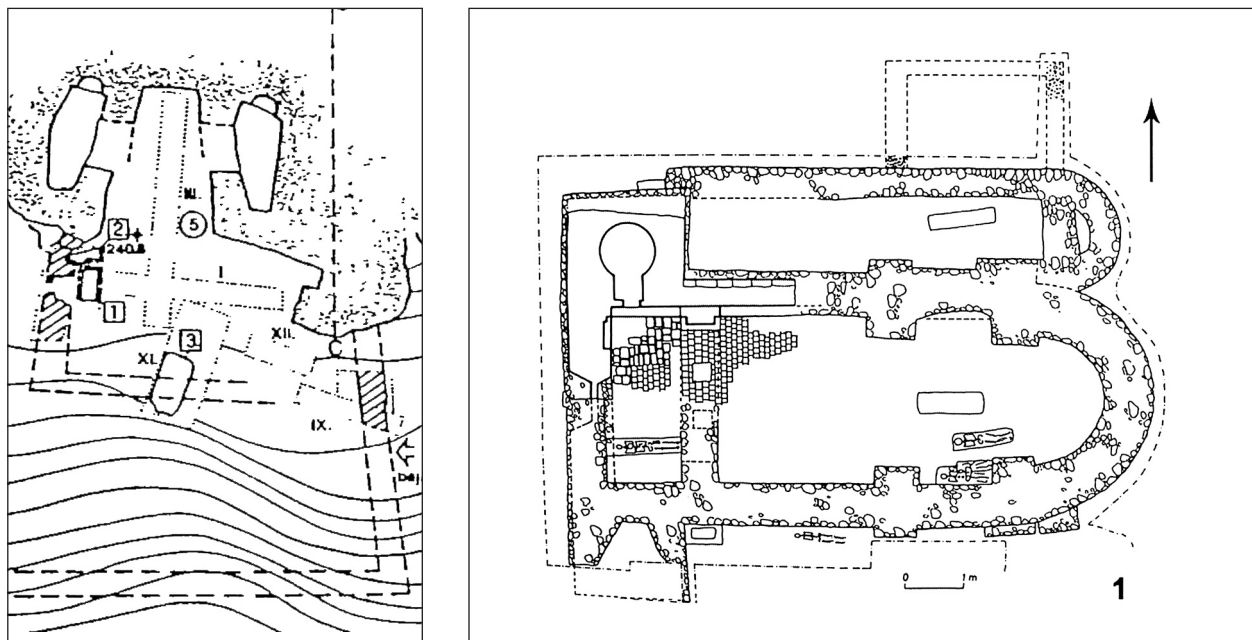
Одвојене просторије поред апсиде могу се наћи и у *једнобродној цркви-џеџини* на брду изнад места Зебегењ (Zebegény, сл. 2),⁵⁸ на левој обали Дунава, у средишту тзв. велике окуке Дунава. Према нашем мишљењу, њихово постојање указује на то да је и она била изграђена – тачније исклесана – по византијском обрасцу. У вези с том црквом треба нагласити да су манастир у Зебегењу највероватније са-

градили руски калуђери, православног обреда, који су се са одобрењем краља Андрије I населили у суседном месту Вишеграду (Visegrád), на десној обали Дунава. Што се тиче других једнобродних цркава у Угарској у 11. и 12. веку, вероватно можемо издвојити и тип *једнобродне цркве са куџолом*, ако је тачна наша реконструкција надградње цркве бенедиктинског самостана ископаног на локалитету Будимпешта – Кана (Budapest – Kána, сл. 3).⁵⁹ Стање цркве, очуване само у темељима, онемогућава, исто тако, доношење чвршћих закључака. Реконструкција куполе

⁵⁷ О радовима на српском в. Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и њрошезис у ранохришћанским црквама*, *Старинар* IX–X/1958 (1959) 59–66.

⁵⁸ Zs. Miklós, *Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben*, *Váci Könyvek* 8 (1997) 7–153.

⁵⁹ K. H. Gyürky, *A Buda melletti kánai apátság feltárása*, Budapest 1996; в. анализу код: M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 102–105.

Сл. 2. Зебегењ (Zebegény), основа једнобродне цркве-пећине православног манастира (према: I. Torma (szerk.), *Magyarország régészeti topográfiája* 9, Budapest 1993, 226, kép 28 – детаљ)

Fig. 2. Zebegény, plan of the single-naved Orthodox cave monastery church (after: I. Torma (szerk.), *Magyarország régészeti topográfiája* 9, Budapest 1993, 226, kép 28 – detail)

Сл. 3. Будимпешта – Кана (Budapest – Kána), основа цркве бенедиктинског самостана (према: K. H. Gyürky, *A Buda melletti kánai apátság feltárása*, 29, kép 5)

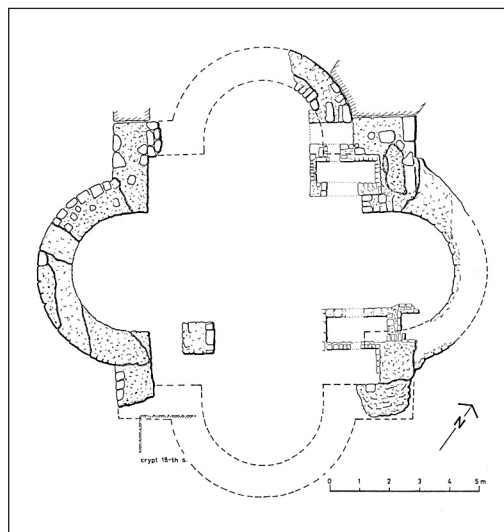
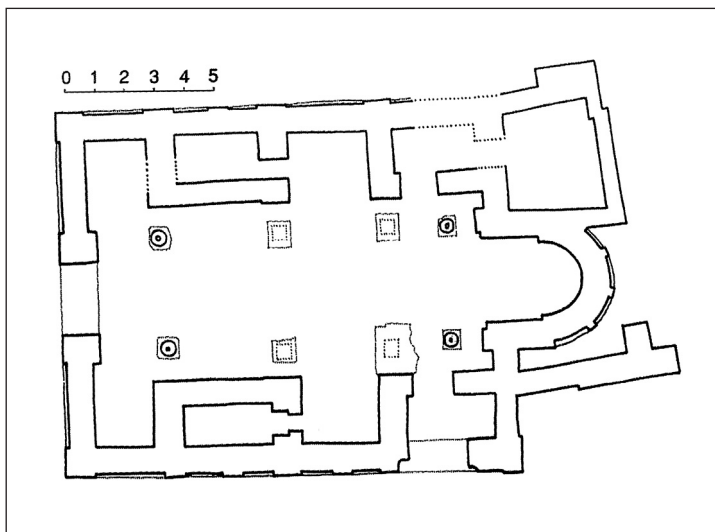
Fig. 3. Budapest – Kána, plan of the Benedictine monastery church (after: K. H. Gyürky, *A Buda melletti kánai apátság feltárása*, 29, kép 5)

се базира на постојању четири узидана пилона која исцртавају четвороугао у оквиру источног тракта на оса ове једнобродне цркве. Ако и прихватимо интерпретацију наведених детаља као индицију постојања куполе, морамо нагласити да је тип једнобродне цркве са куполом у 11. и 12. веку био распрострањен не само у Византији него и у разним регијама Италије. Због тога би се црква у Будимпешти – Кани могла уврстити међу споменике настале под утицајем византијске и италовизантијске архитектуре.

Као што је познато, већину цркава средњевизантијског доба представљају разни типови грађе-

вина *централној њлана*, нарочито ако се у обзир узму и цркве у провинцијама. Најпознатији и најзаступљенији тип централне цркве средњевизантијског доба био је *quincunx*, грађевина са деветоделном сводном конструкцијом са средишњом куполом. Тај тип обликовања црквеног простора био је примењен, врло вероватно, у најмање једној цркви 11. и 12. века у Угарској – у цркви бенедиктинског самостана Капошсентјакаб (*Karosszentjakab*, сл. 4).⁶⁰ Пошто су од цркве остали само темељни зидови, ово је тешко доказати будући да су се најкарактеристичнији делови цркве тог типа, сводови и куполе,

⁶⁰ E. Nagy, *Előzetes jelentés a karosszentjakabi apátság feltárásáról*, *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1 (1973) 335–339; Idem, *Zselicszentjakab*, in: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. Á. Mikó, I. Takács, Budapest 1994, 71; I. Molnár, *Újabb kutatás a karosszentjakabi apátság templomának területén*, *Archaeologiai Értesítő* 140 (2015) 177–194; cf. M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 95–100.

Сл. 4. Капошсентјакаб (Kaposszentjakab), основа цркве бенедиктинског самостана

(према: E. Nagy, *Előzetes jelentés a kaposszentjakabi*, 336, kép 73)

Fig. 4. Kaposszentjakab, plan of the Benedictine monastery church

(after: E. Nagy, *Előzetes jelentés a kaposszentjakabi*, 336, kép 73)

Сл. 5. Секешфехервар, Црква Св. Петра и Павла (Székesfehérvár – St. Péter és Pál templom), основа

(према: A. Kralovánszky, *Baukunsthistorische Angaben*, 114, kép 3)

Fig. 5. Székesfehérvár, plan of the Sts Peter and Paul's Church

(after: A. Kralovánszky, *Baukunsthistorische Angaben*, 114, kép 3)

налазили у горњој трећини грађевине. У стручној литератури наводе се још најмање две крстообразне куполне цркве са територије Угарске краљевине, али реч је о грађевинама које су још проблематичније од цркве самостана Капошсентјакаба.

Екскурс о грађевинама *централној* плана завршићемо кратким освртом на остатке – темеље Цркве Светог Петра у Секешфехервару (Székesfehérvár – Szt. Péter-templom, сл. 5).⁶¹ Упркос томе што су темељни зидови на више места били оштећени у-

павањем рака и крипти у 18. и 19. веку, може се закључити да је реч о цркви из 11. столећа и да је у питању *тетраконхос*. Детаљан приказ расправа које се воде о овој цркви,⁶² укључујући и полемике око њене идентификације као гробне цркве великог кнеза Гезе (972–997),⁶³ прерастао би обим овог рада. Стога бисмо овом приликом указали само на важност тетраконхоса у византијској архитектури,⁶⁴ као и на чињеницу да су цркве тог плана биле познате и у прероманској архитектури Италије.⁶⁵

⁶¹ A. Kralovánszky, *The Earliest Church of Alba civitas*, Alba Regia 20 (1983) 75–88; Idem, *Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierabsidalen Kirchentyps in Ungarn*, Folia Archaeologica 35 (1984) 111–123; в. анализу у: M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 202–208.

⁶² Cf. M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 202–221.

⁶³ О његовој владавини в. Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, 27–31.

⁶⁴ C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Stuttgart 1975, 76, 120, 134, 203, passim; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1984⁴, 59–78.

⁶⁵ Ibid., 79–85; L. Bartolomei, *Note sulla forma degli spazi di culto per la liturgia cristiana in età tardoantica*, in: *Architetture del sacro nel bacino adriatico. Figure, forme e liturgie della cristianizzazione ed evangelizzazione dal IV al XIII secolo*, a cura di M. Tagliaferri, Bologna 2011, 64.

Штавише, овај тип грађевине био је заступљенији у касној антици него у средњем веку.⁶⁶ У том смислу, а с обзиром на стање очуваности тетраконхоса у Секешфехервару, тумачење ове цркве повезано је с тешко решивом дилемом попут оне у случају архитектонске интерпретације темеља цркве на локалитету Будипешта – Кана. Када се има у виду да су једнобродне цркве са куполом и тетраконхоси грађени како на тлу Византије тако и у Италији, није могуће јасно одредити да ли су наведени храмови настали под византијским или италовизантијским утицајем.

Треба нагласити да, осим наведених цркава, постоје још неки примери преузимања византијских предложака. Недавно смо анализирали планове укупно осам цркава са територије Угарске где би се евентуално могао разматрати утицај византијске архитектуре, барем у основној форми.⁶⁷ Имајући ово у виду, сматрамо да је византијски утицај у архитектури Угарске постојао ван сваке сумње. Надаље, треба нагласити да је већина цркава изграђених у Угарској под утицајем византијских образаца била у поседу Католичке цркве и бенедиктинских конгрегација. Као два најочигледнија примера наводимо Краљевску базилику у Секешфехервару – цркву католичке препоzitуре, и цркву у Капошсентјакабу, која је од свога оснивања до турског освајања у првој половини 16. века служила као храм бенедиктинског самостана. Једино се за цркву-пећину у месту Зебегењ може претпоставити да је била коришћена од стране православних калуђера – руских монаха који су дошли у Угарску у време краља Андрије I.

Примери утицаја италовизантијских предложака на сакралну архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку

Утицаје италијанских центара сакралне уметности на архитектуру цркава у Угарској у 11. и 12. веку треба сагледати не само на примерима улива из ломбардијске или тосканске архитектуре већ и на основу утврђивања предложака особених за италовизантијску архитектуру.⁶⁸ Такав приступ не подразумева двојно сагледавање византијског утицаја. У Италији, наиме, византијски импулси нису били само преузимани, него су и трансформисани додавањем конструктивних елемената који у Византији нису примењивани. Захваљујући тој тенденцији, споменици италовизантијске архитектуре су по правилу препознатљиви, што омогућава издвајање цркава с таквим предлошцима у Угарској 11. и 12. века.

Овде се издвајају *лонџиџудиналне* и *централне* грађевине. Према нашем мишљењу, италовизантијски утицај може се препознати у групи *лонџиџудиналних* цркава у које убрајамо већи број *тробродних базилика*. Реч је о базиликама са средишњом правоугаоном апсидом и са две бочне полукружне апсиде. Апсиде ове диспозиције налазимо у протороманичкој архитектури Италије у провинцији Венето, и то како на тробродним базиликама тако и на крстообразним куполним црквама. У сакралној архитектури Угарске постоје два примера овог решења – у цркви православног манастира Св. Андрије у Вишеграду (*Visegrád – Szt. András monostora*, сл. 6)⁶⁹ и у храму бенедиктинског самостана у месту Пасто (*Pásztó*).⁷⁰ Индикативно је то што су те две мана-

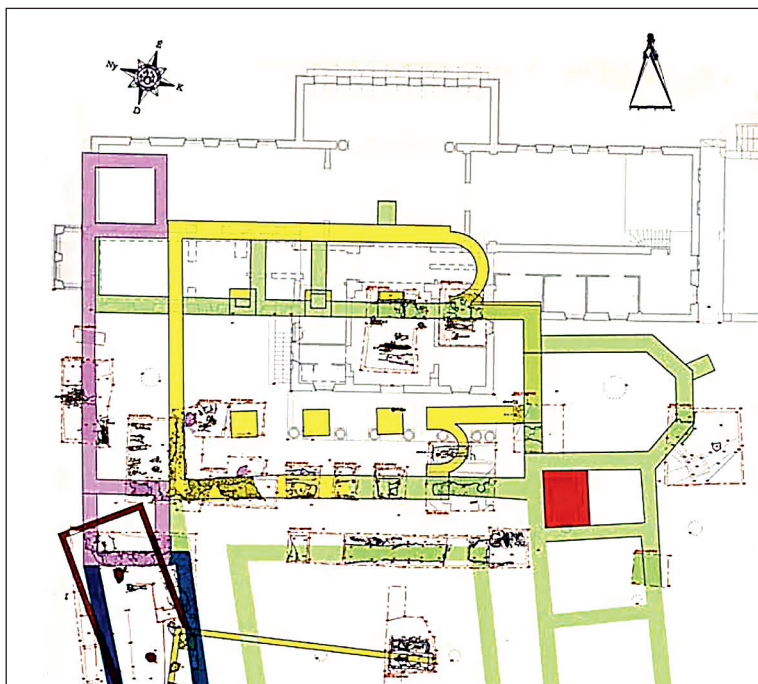
⁶⁶ Опширан и врло темељан приказ тетраконхоса налазимо у делу пољског истраживача Терезе Родзинске-Хорази, која је уз коришћење обимне стручне литературе спровела анализу цркве тог плана у граду Завихост (*Zawichost*): T. Rodzińska-Choraży, *Tetrakonchos w Zawichoście (pod wezwaniem św. Maurycego?): analiza reliktyw, problem rekonstrukcji i genezy formy*, w: *Zawichost we wcześniejszym średniowieczu*, red. S. Tabaczyński, D. Wyczółkowski, Warszawa 2018, 181–397.

⁶⁷ M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 61–114.

⁶⁸ Сажет приказ византијског утицаја на раносредновековну архитектуру Италије: R. Farioli Campanati, *La cultura artistica nelle regioni bizantine d'Italia dal VI all' XI secolo*, in: *I Bizantini in Italia*, a cura di G. Cavallo, V. von Falkenhausen, R. Farioli Campanati, M. Gigante, V. Pace, F. Panvini Rosati, Milano 1982, 333–426.

⁶⁹ G. Buzás, *Visegrád, Szent András monostor*, in: *Összefoglaló jelentések a 2001. évi helyszíni műemléki kutatásairól, Műemlékvédelmi Szemle 2 (2002) 170–172*; Idem, *Visegrád, Szent András monostor*, *Régészeti kutatások Magyarországon 2003 (2004) 319–322, 320* (план); G. Buzás, B. Eszes, *XI századi görög monostor Visegrádon*, in: *Archaeologia – Altum Castrum Online, A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja*, 2012, 2–32, 9 (план) (<http://archeologia.hu/content/archeologia/34/buzas-eszesxi-szazadi-gorog-monostor-visegradon.pdf>: приступљено 7. 3. 2012); cf. M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 117–121.

⁷⁰ I. Valter, *A pásztói monostor feltárása*, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1982, 167–169, kép 5; cf. M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 121–124.

Сл. 6. Вишеград, манастир Св. Андрије (Visegrád – Szt. András monostora).
Основа цркве православног манастира; прва градитељска фаза означена је жутом бојом
(према: G. Buzás, *Visegrád, Szent András monostor* (2004), 320)

Fig. 6. Visegrád, St Andrew's monastery, plan of the Orthodox monastery church;
the first construction phase is in yellow
(after: G. Buzás, *Visegrád, Szent András monostor* (2004), 320)

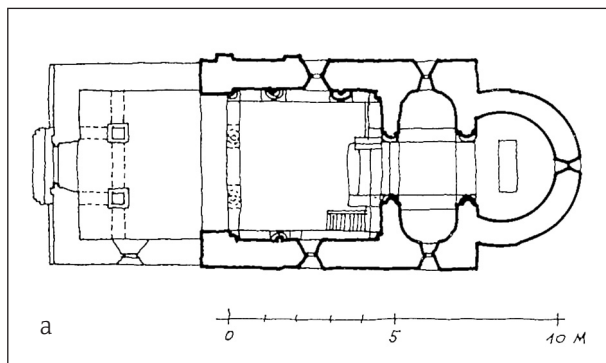
стирске цркве биле подигнуте са истим, иначе доста ретким, апсидалним решењем, при чему је једна припадала православном братству, а друга конгрегацији бенедиктинаца. Услед проблема у датовању наведених цркава, не можемо са сигурношћу да утврдимо да ли су оне биле грађене истовремено.

Следећи релевантни примери цркава подигнутих под италовизантијским упливом представљају *једнобродне цркве са три конхе*. Бочне конхе су видљиве само у унутрашњости храма, будући да су уклопљене у раван подужних зидова. Храм одликује велика централна апсида потковичасте основе.

Иако је описана диспозиција конхи ретка у византијској и италијанској архитектури 11. и 12. века, у Угарској су биле саграђене чак две једнобродне цркве с таквим решењем – у граду Секешфехервару⁷¹ и селу Тарнаментарији (Tarnaszentmária, сл. 7а–б)⁷² на северном рубу Велике низије (Nagyalföld), у међуречју Тисе и Дунава. Црква у Тарнаментарији, са свим својим конструктивним елементима, представља кључ за одређивање области и културног контекста одакле су ти предлошци могли доспети у Угарску. Као што је већ наглашено, триконхални план може се наћи у архитектури Византије и Италије. Мора се, међутим, нагласити да је у цркви у

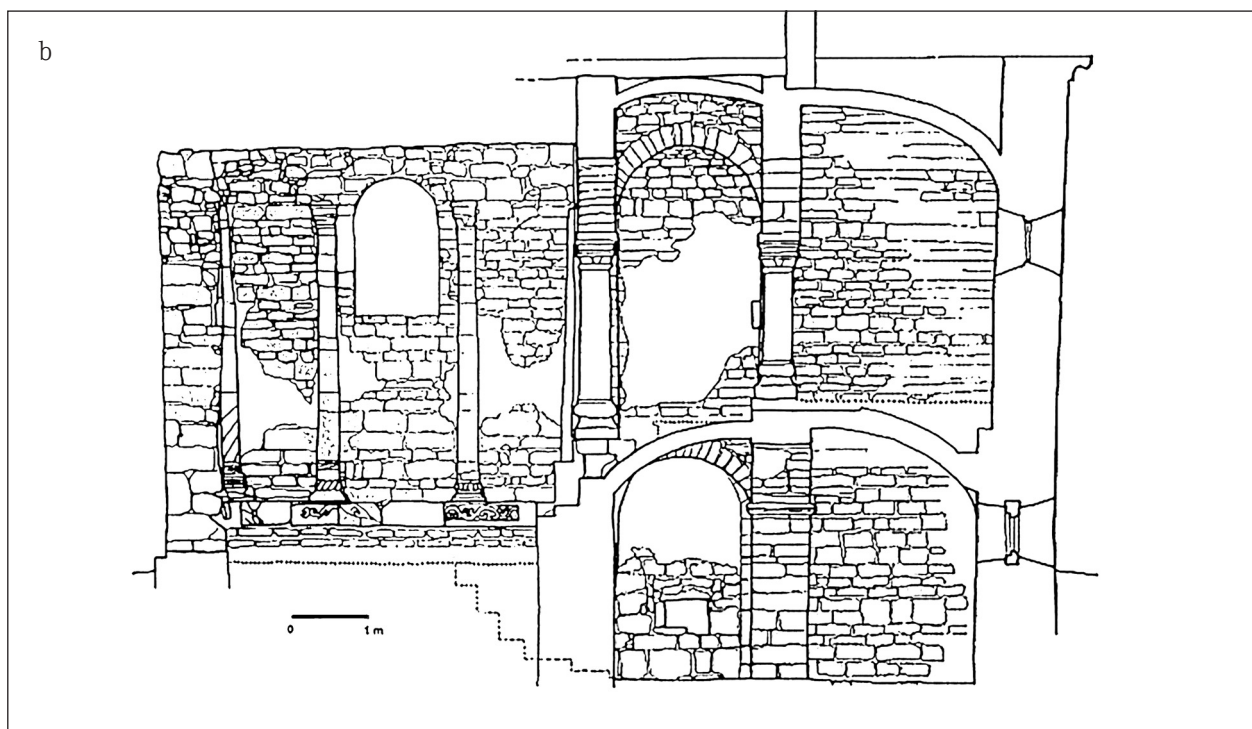
⁷¹ N. Jankovics, *Árpád-kori templom a székesfehérvári Rózsa utcában*, *Archaeologiai Értesítő* 132 (2007) 187–217, kép 2; cf. M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 139–142.

⁷² K. Kozák, *Az egri vár feltárása VII. (1957–1988). Anyagközlés, előadás, kiállítás, leletmentés, tanulmányok*, *Agria* 25–26/1989 (1990), 321–323; N. Jankovics, *Árpád-kori templom*, 330–331; за опширну анализу в. M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 142–157.

Сл. 7. Тарнацентмарија (Tarnaszentmária) –
а) основа цркве; б) подужни пресек цркве
(према: N. Jankovics, *Árpád-kori templom*, 198, kép 11–12)

Fig. 7. Tarnaszentmária –
а) plan of the church; б) cross-section of the church
(after: N. Jankovics, *Árpád-kori templom*, 198, kép 11–12)

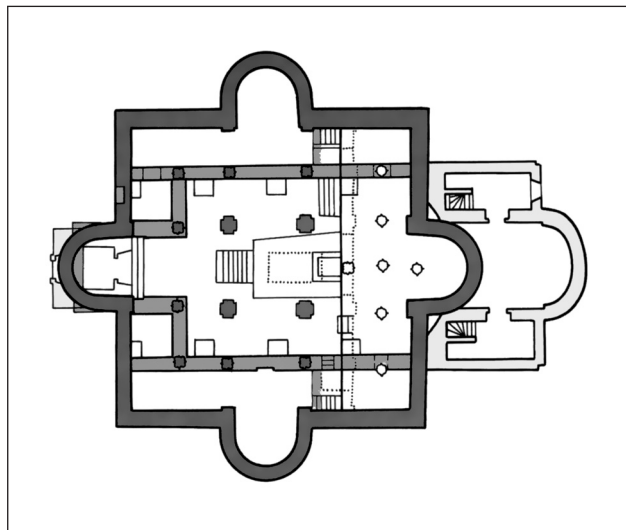
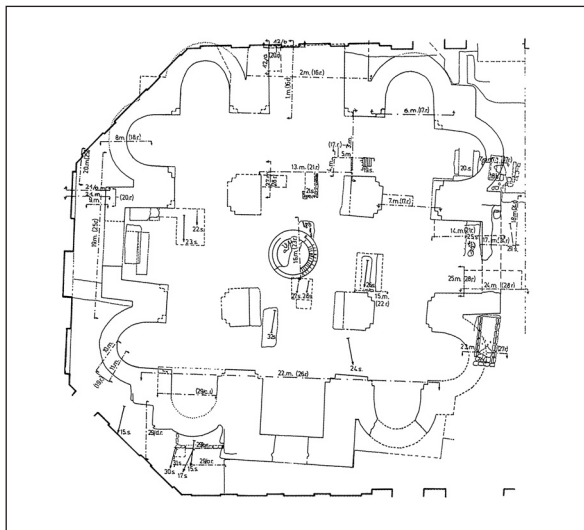

Тарнацентмарији испод апсиде била изграђена крипта, што представља важан конструктивни елемент који омогућава разрешење дилеме око византијског или италовизантијског утицаја. Наиме, крипта је у црквама Византијског царства тог доба била изузетно ретка, а, насупрот томе, прилично раширена у архитектури Италије још у доба прероманике,⁷³ што говори у прилог италовизантијском

пореклу једнобродне цркве са три конхе у сакралној архитектури Угарске 11. и 12. века.

Поред лонгитудиналних, треба навести и разне форме *централних трађевина* на којима се, према нашој анализи, такође могу уочити трагови утицаја италовизантијске архитектуре. У угарској архитектури постоји *quincunx*, црква осмоугаоног плана бенедиктинског самостана у Сексарду (Szekszárd,

⁷³ Reallexikon zur byzantinischen Kunst 5, 1992, 454–484, s. v. *Krypta* (M. Restle); о раним формама крипте в. С. Jäggi, H. R. Meier, „...migravit ad Christum sepultusque in cripta suburbano civitatis illius...“ *Zur Genese der Krypta in der frühmittelalterlichen Sakralarchitektur*, im: Hüben und Drüben – Räumen und Grenzen in der Archäologie des Frühmittelalters. Festschrift für Prof. Max Martin zu seinem fünfundsechzigsten Geburtstag, Hrsg. G. Graenert, R. Marti, A. Motschi, R. Windler, Liestal 2004, 129–140.

Сл. 8. Сексард (Szekszárd), основа цркве бенедиктинског самостана

(према: S. Tóth, *Szekszárd*, 340, kép 4)

Fig. 8. Szekszárd, plan of the Benedictine monastery church

(after: S. Tóth, *Szekszárd*, 340, kép 4)

Сл. 9. Фелдебре (Feldebrő), основа цркве са три фазе изградње; фаза 11. века означена је тамносивом бојом

(према: F. L. Hervay, *A bencések és apátságai története*, 541, kép 38)

Fig. 9. Feldebrő, plan of the church with three construction phases; the 11th-century phase is in dark grey

(after: F. L. Hervay, *A bencések és apátságai története*, 541, kép 38)

сл. 8),⁷⁴ где се уместо византијских могу оправдано предложити италовизантијски узор обликовања просторне концепције у другој половини 11. века. Иако смо нагласили да *quincunx* спада у најпопуларније типове сакралне архитектуре средњовизантијског периода, концепција квадратног плана, каква је примењена у Сексарду, доста је ретка у византиј-

ској архитектури. Најближа паралела – црква Св. Апостола у Атини⁷⁵ – може се датовати у 12. век, дакле касније од цркве у Сексарду. Овде посебно треба имати у виду то да је у средњоиталијанској провинцији Марка (Marche) било изграђено више сличних цркава квадратне основе,⁷⁶ што подупире тезу о италовизантијском пореклу овог типа храма.

⁷⁴ L. Török, *A tizenegyedik század magyar*, 115; K. Kozák, *A szekszárdi bencés apátság feltárása I*, A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 155–180; Idem, *A szekszárdi bencés apátság feltárása II. Die Ausgrabungen der Szekszárdi Benediktiner-Abtei I–II*, A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 2–3/1971 (1972) 229–267; Idem, *A szekszárdi bencés apátság feltárása III*, A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5/1973 (1974) 167–202; Idem, *A szekszárdi bencés apátság feltárása IV. Die Ausgrabungen der Szekszárdi Benediktiner-Abtei III–IV*, A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6–7/1975 (1976) 111–136; S. Tóth, *Szekszárd*, 341, n. 6; cf. M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 125–138.

⁷⁵ Reallexikon zur byzantinischen Kunst 1, 1966, 382, Abb. 12, s. v. Athen (I. Travlos); A. Frantz, *The Athenian Agora*, Vol. 20. *The Church of the Holy Apostles*, Princeton 1971, 18–26.

⁷⁶ Genga, S. Vittore alle Chiuse: G. Brucher, *Die sakrale Baukunst Italiens im 11. und 12. Jahrhundert*, Köln 1987, 209–212; San Claudio al Chienti: H. Sahler, *San Claudio al Chienti und die romanischen Kirchen des Vierstützentyps in den Marken*, Münster 1998, 68–99; G. Buzás, *A feldebrői egykori apátsági templom építészeti kapcsolatai*, in: Örömenélés Kovalovszki Júlia tiszteletére, szerk. P. Gróf, K. Varga, Budapest 2001, 49–50; Santa Maria di Portonovo: Ibid., 49–50; A. Piva, *Marche romane*, Milano 2003, 85–86; Santa Maria delle Moie: H. Sahler, *San Claudio al Chienti*, 121–141; G. Buzás, *A feldebrői egykori apátsági*, 49–50. Мора се нагласити да Гергел Бузаш наведене паралеле није користио за интерпретацију опатије у Сексарду, већ цркве у Фелдебреу.

Остаје отворено питање да ли при разматрању плана цркве у Сексарду треба рачунати и са далматинским утицајем, с обзиром на тамошње примере.⁷⁷

На крају приказа грађевина централног типа морамо се осврнути на један нарочит тип обликовања сакралног простора, примењен у цркви у селу Фелдебре (Feldebrő, сл. 9),⁷⁸ подигнутој на северном рубу Велике низије. Анализу изворног плана цркве у првом реду отежава то што је она данас очувана као барокна грађевина, при чему само поједини зидови и крипта припадају старијим фазама. Услед њеног непотпуног плана, данас се води расправа о томе да ли је припадала типу *quincunx*, или се заправо ради – упркос њеној квадратној основи – о „суженој” петобродној базилици. Овде треба нагласити да је највише радова који се баве прероманичком архитектуром Угарске написано управо о цркви у Фелдебреу. С обзиром на то да су о пореклу архитектонског склопа ове цркве изнесени различити ставови, у којима је повезивана са Кавказом, Немачком, Француском, Италијом, па и Византијом, нисмо у могућности да их овде све разматрамо.⁷⁹ Према нашем мишљењу, најближи примери могу се наћи међу прероманичким споменицима Италије, нарочито Венеције и провинције Венто,⁸⁰ где налазимо паралеле за сва решења обликовања архитектонског простора, додуше не у склопу само једне цркве већ више њих. Напоследку, постојање крипте као основног дела архитектонске концепције говори више у прилог утицају италовизантијске него византијске сакралне архитектуре.

Резимирајући наведено, можемо изложити интерпретацију о постојању италовизантијских узора у архитектури Угарске краљевине у 11. и 12. веку. Према нашој анализи, они су потврђени у шест случајева.⁸¹ Највећи број таквих сакралних грађевина био је саграђен за потребе разних католичких институција, или као црква бенедиктинског самостана. Само је црква манастира Св. Андрије у Вишеграду, са апсидом која се може извести из италовизантијских узора, била изграђена за потребе православне монашке заједнице. Индикативно је да су цркве у Вишеграду и бенедиктинском самостану у месту Пасто имале апсиде истих просторних диспозиција.

Архитектонски узор и предлоци црква православних манастира Угарске у 11. и 12. веку

Резултати изведених анализа указују да су у Угарској у 11. и 12. веку цркве грађене према византијским или италовизантијским узорима и да су углавном припадале институцијама Католичке цркве, укључујући и цркве бенедиктинских самостана. Стога се намеће питање о архитектонском карактеру оновремених црква православних манастира на овом простору. Као полазна тачка у овим разматрањима треба да послужи анализа Ђуле Моравчика (Moravcsik Gyula), који је на основу штурих података из писаних извора навео да је у Угарској краљевини пре почетка 13. века било шест православних манастира. Његов списак, међутим, можемо употпунити са још два манастира.⁸² Услед малог

⁷⁷ T. Marasović, „Quincunx” u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta* 20 (1990) 215–224.

⁷⁸ Од бројних публикованих планова прве фазе градње ове цркве најпрецизнији је објављен у каталогу: F. L. Hervay, *A bencések és apátságaiak története a középkori Magyarországon*, in: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. I Takács, Pannonhalma 2001, 541, kép 38.

⁷⁹ Карактеристични примери једностранних анализа: A. Kampis, *A feldebrői altemplom*, *Művészettörténeti Értesítő* 4/2 (1955) 178–194; F. Erdei, *Hipotézis a feldebrői templommal kapcsolatban*, *Műemlékvédelem* 19/4 (1975) 196–203; F. Levárdy, *Feldebrő, Kelet vagy Róma?*, *Műemlékvédelem* 20/3 (1976) 145–151; Критика тих хипотеза: S. Tóth, *Feldebrőről, hipotézisek nélkül*, *Műemlékvédelem* 21/1 (1977) 29–39; за детаљан преглед литературе уп. M. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 157–176.

⁸⁰ *Ibid.*, 171–176.

⁸¹ *Ibid.*, 157–176.

⁸² Gy. Moravcsik, *Görögnyelvű monostorok*, 389–422; cf. E. Ivánka, *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn*, *Orientalia Christiana Periodica* 8 (1942) 183–194. По редоследу излагања Ђуле Моравчика то су манастири Марошвар (Marosvár), у центру данашњег села Велики Чанад (Cenadu Mare), Оросламош на локалитету Мајдан – Виногради, Веспремвелђ (Veszprémvölgy), манастир Св. Андрије у Вишеграду, Дунапентеле/Дунаујварош (Dunapentele/Dunaujváros) и Димитровица/Митровица, манастир Св. Димитрија (Szávászentdemeter, Szt. Demeter monstora). На основу каснијих истраживања дошло се до сазнања о православним манастирима у Зебегењу, као једном делу вишеградског манастира Св. Андрије, и православног пећинског манастира у Тихању (Tihany).

броја писаних извора, улогу тих манастира можемо реконструисати само у главним цртама, имајући у виду историјски контекст. Већ је у уводу детаљније предочено да су угарски владари у 11. веку имали или позитиван или – у мање повољном случају – индиферентан однос према православним манастирима. Владари 12. века нису се бавили питањем њихове конфесионалне припадности. Најпозитивније примере представљају сам оснивач краљевине, краљ Стефан I, као и Андрија I, који је основао више манастира за руске монахе.

Савремена археолошка ископавања спроведена су у оквиру шест православних манастира 11. и 12. века на територији Угарске краљевине. Резултате истраживања могуће је разматрати на примеру четири храма. Кад је реч о осталима, резултати ископавања храма манастира Оросламош (Oroszlámos) на локалитету Виногради у селу Мајдан, код Новог Кнежевца, још нису публиковани у довољној мери.⁸³ Исто тако, анализа истражених остатака цркава-пећина у Тихању (Tihany) није могућа,⁸⁴ будући да су се њихови делови урушили приликом одрона

стене почетком 19. века, па се на основу сачуваних уклесаних просторија не могу реконструисати њихове основе. Од наведена четири храма, два смо већ елаборирали у претходним одељцима. Подсетимо да, што се тиче цркве-пећине код Зебегења,⁸⁵ на византијско порекло решења архитектонског простора указују две мале засебне просторије поред апсиде, док се црква манастира Св. Андрије у Вишеграду,⁸⁶ према основи апсиде, може довести у везу са италовизантијском архитектуром.

Црква женског православног манастира у Веспремвелђу (Veszprémvölgy, сл. 10)⁸⁷ припада типу *једноставне* грађевине којој је тешко одредити порекло тлоцрта. Реч је о једнобродној цркви са правоугаоном апсидом која има бројне паралеле у Средњој Европи,⁸⁸ а знатно мање на територији Византијског царства, нарочито када се изузму цркве саграђене у земљама његове западне периферије. На основу такве територијалне дистрибуције паралела може се – наравно са извесном резервом – изрећи мишљење о средњоевропском пореклу основе цркве манастира у Веспремвелђу. Четврти пример јесте храм

⁸³ M. Takács, *Az oroszlánosi monostor oroszlánja*, *Archaeologiai Értesítő* 120/1 (1993) 47–61; L. Kovács, L. Szegfű, M. Takács, *Oroszlámos*, in: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, szerk. Gy. Kristó, Budapest 1994, 87; Z. Kalapis, *Történelem a föld alatt. Forum könyvkiadó, Újvidék* 1995, 52; P. Ricz, *Az oroszlánosi középkori romok és temető*, *Bácsország* 69 (2014/2) 120; Idem, *Az oroszlánosi Templomdomb régészeti lelőhely* (<http://ertektar.rs/ertektar/ertek/Az-oroszlamosi-Templomdomb-regeszeti-lelohely/91>: приступљено 4. 4. 2020). Описи ископавања приказани су у дневној штампи, нпр. А. Исаков, *Заіонеишка ірчих монаха у Банайу*, *Политика*, 29. 12. 2011 (<http://www.politika.rs/sr/clanak/202938/Zagonetka-grckih-monaha-u-Banatu>: приступљено 28. 2. 2020). Један од најопширнијих описа резултата може се прочитати на интернету, на страници посвећеној туристичким знаменитостима општине Нови Кнежевац: *Arheološko nalazište „Majdan” – Majdan* (<https://vojvodina.travel/arheolosko-nalaziste-majdan-majdan/>: приступљено 28. 2. 2020).

⁸⁴ Због могуће забуне треба нагласити да су остаци пећинског манастира и бенедиктинске опатије, иако се налазе у атару Тихања, топографски раздвојени. Пећински манастир се налази у западном, а опатија је у источном делу полуострва на Блатном језеру (Balaton).

⁸⁵ Zs. Miklós, *Falvak, várak, kolostorok*, 7–153.

⁸⁶ G. Buzás, *Visegrád, Szent András monostor* (2004), 319–322, 320 (план); G. Buzás, B. Eszes, *XI századi görög monostor Visegrádon*, 2–32, 9 (план).

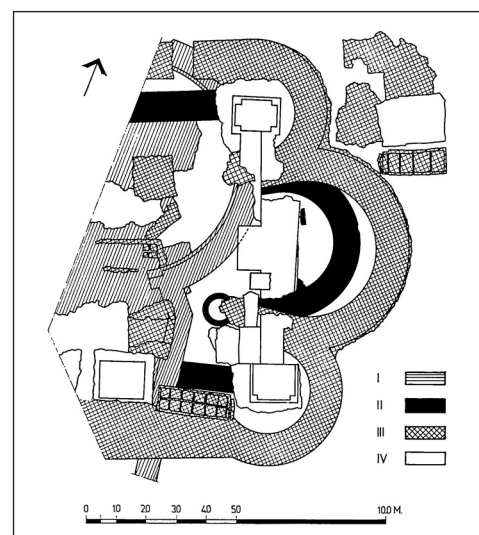
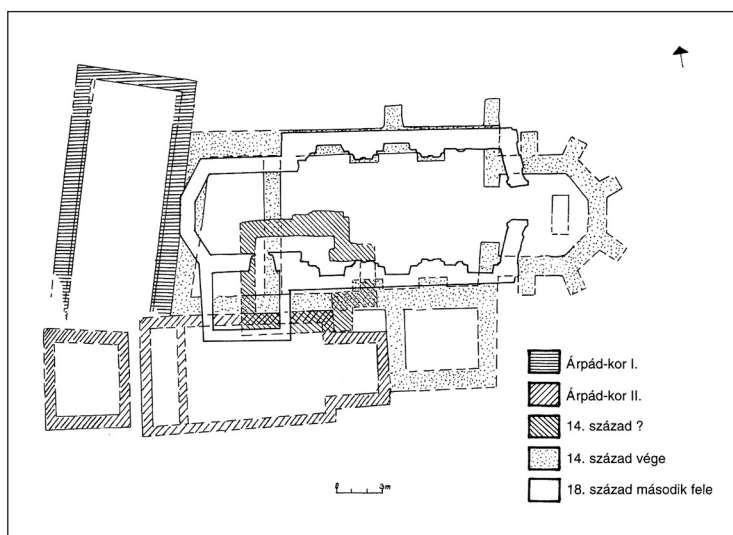
⁸⁷ A. Fülöp, A. Koppány, *A veszprémvölgyi apácakolostor régészeti kutatása 1998–2002*, *Műemlékvédelmi Szemle* 12.1/2002 (2004) 11–33, kép 22.

⁸⁸ S. Codreanu-Windauer, *Der frühe Kirchenbau in Altbayern*, in: *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice VIII*, Hrsg. L. Poláček, J. Maříková-Kubková, Brno 2010, 205–218, Abb. 12. Mikulčice, црква број 8; Modrá (Чешка): V. Richter, *Die Anfänge der Grossmährischen Architektur*, in: *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*, red. J. Macůrek, Praha 1965, 144–162, 183, T. II/8, 11; W. Jacobsen, L. Schaefer, H. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten: Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*. Nachtragsband, München 1991, 340; K. Schwarz, *Das spätmerowingenzzeitliche Grab des Heiligen Bischofs Erhard im Niedermünster zu Regensburg*, in: *Ausgrabungen in Deutschland 2*, 1975, 156, Abb. 22; Idem, *Archäologische Geschichtsforschung in frühen Regensburger Kirchen*, in: *Das Regensburger Dom. Beiträge zu seiner Geschichte. Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg 10*, Hrsg. G. Schwaiger, Regensburg 1976, 13–54, Abb. 7; P. Morsbach, *Die Baugeschichte des Niedermünsters*, in: *Ratisbona Sacra. Das Bistum Regensburg im Mittelalter. Kunstsammlungen des Bistums Regensburg*, München – Zürich 1989, 145, 147 (доња слика).

манастира Светог Иринеја (сл. 11)⁸⁹ у јужном делу Сирмијума,⁹⁰ данашњој Мачванској Митровици. Краљ Соломон је 1071. године заузео византијско упориште Сермион, које се у 10. и 11 веку простирало само у најјужнијем делу ареала античког града, на савском острву најближем јужној, десној обали реке. Писани извори указују да је манастир на острву преживео освајање и да је у каснијим столећима чак постао епоним. Наиме, у латинским исправама писаним у Угарској тај манастир носи име *Szenternye*,⁹¹ што је мађарска форма имена Свети Иринеј.

Ископавања остатака цркве на локалитету Зидине имала су за резултат откривање четири градителске фазе,⁹² од којих је друга била датована или у доба цара Самуила, или у време обнове византијске власти у Сирмијуму и околини између 1018. и

1071. године. Трећа и четврта фаза повезане су с периодом од последње трећине 11. до почетка 16. века, када су и манастир и цело насеље на острву реке Саве припадали Угарском краљевству. У трећој фази, која може да се одреди у 11. и 12. век, била је изграђена нова манастирска црква у форми базилике са три потковичасте апсиде. Према мишљењу Дежеа Дерчењија (*Dercsényi Dezső*),⁹³ просторна концепција тробродне базилике са три апсиде може се и у случају треће фазе цркве у Мачванској Митровици повезати са западном, тј. ломбардијском романичком архитектуром. Међутим, једнако је оправдано позвати се и на тробродне цркве средњевизантијског доба, нарочито на Балкану где је забележен већи број тробродних базилика, међу којима и оних са три полукружне апсиде.⁹⁴

Сл. 10. Веспремвелђ (Veszprémvölgy), основа цркве православног женског манастира; прва фаза изградње цркве је косо шрафирана

(према: A. Fülöp, A. Koppány, *A veszprémvölgyi apáca kolostor*, 31, kép 22)

Fig. 10. Veszprémvölgy, plan of the female Orthodox monastery church; the first construction phase is marked with parallel oblique lines

(after: A. Fülöp, A. Koppány, *A veszprémvölgyi apáca kolostor*, 31, kép 22)

Сл. 11. Мачванска Митровица – Зидине, Храм манастира Св. Иринеја.

Основа цркве; трећа фаза је назначена унакрсним шрафирањем

(према: V. Popović, *Préface. Continuité culturelle*)

Fig. 11. Mačvanska Mitrovica – Zidine, St Irenaeus' monastery, plan of the church; the third construction phase is marked with intersecting lines

(after: V. Popović, *Préface. Continuité culturelle*)

Имајући у виду наведене интерпретације тлоцрта цркава у Угарској 11. и 12. века, можемо закључити да није постојала градитељска „школа“ специјализована за подизање православних манастирских цркава. На то указује чињеница да се у Угарској из тог доба само православна црква-пећина из Зебегења, једноставне основе, може са доста извесности повезати са предлошцима који потичу из византијске архитектуре. С друге стране, у храму манастира Св. Андрије у Вишеграду да се препознати концепција обликовања простора својствена за италовизантијску архитектуру. Планови других двеју цркава – у Веспремелђу и Митровици – имају своје паралеле у храмовима средње Европе, Италије и Балкана. Различитост решења указује на то да није постојала градитељска „школа“ посвећена обликовању цркава православних манастира у Угарској 11. и 12. века, што је исто тако у супротности са размишљањима о ширењу византијских утицаја посредством мајстора из Царства који су градили цркве источног обреда.⁹⁵

Ова размишљања, ма како се чинила пријемчивим, не проистичу из архитектонске анализе остатака храмова православних манастира. Она се посебно ослањају на анализу микротопонимије повезане са светитељима који су били поштовани у православној, а мало познати или сасвим непознати у католичкој цркви.⁹⁶ Потребно је нагласити и то да су

ови топоними прикупљани у циљу убикације цркава грађених по византијском узору, што је несумњиво без основа. Ако бисмо и прихватили хипотезу да титуларни свеци појединих цркава и манастира, или микротопоними изведени из имена светаца, упућују на могућност постојања православних цркава на локалитетима наведеним у писаним изворима, та претпоставка се не може прихватити као индиција да су оне биле грађене према византијским узорима.

Закључна разматрања

Преглед сакралне архитектуре Угарске из 11. и 12. века допринео је сагледавању градитељских утицаја и поред чињенице да су остаци некадашњих цркава сасвим фрагментарно сачувани и да се стога у низу случајева не могу сасвим поуздано утврдити ни димензије темељних зидова. И поред тога, анализа грађе – како је то већ претходна генерација историчара архитектуре утврдила у седамдесетим и осамдесетим годинама прошлог века – указала је на предлошке који су потицали из византијске или италовизантијске архитектуре. Наша анализа је само делимично потврдила резултате Ернеа Марошија, Мелинде Тот, Шандора Тота и Ласла Терека. Према нашем мишљењу, у ред грађевина подигнутих према византијским узорима спадају Краљевска базилика у Секешфехервару, црква-пећина у Зебегењу и црква

⁸⁹ V. Popović, *Sirmium, Sremska Mitrovica, lok. „Zidine” ili „Širingrad” u Mačvanskoj Mitrovici – Ranosrednjovekovna arhitektura*, Arheološki Pregled 8 (1966) 136–137; Isti, *Sirmium – Mitrovica (Sremska i Mačvanska)*, Arheološki Pregled 9 (1967), 132–138; В. Поповић, „*Меџогујев*” *ипоб*, 265–270.

⁹⁰ О раносредњовековној топографији Сирмијума в. Gy. Györfy, *Das Güterverzeichnis des griechischen*, 10–11; В. Поповић, „*Меџогујев*” *ипоб*, 265; V. Popović, *Préface. Continuité culturelle*, I–V. Сажет приказ резултата: М. Takács, *A magyarországi 11. századi*, 4.

⁹¹ Према тим подацима, на савском острву се у 14. веку налазио фрањевачки самостан, уп. В. Romhányi, *Kolostorok és tár-saskáptalanok*, 62.

⁹² Резултати ових радова објављени су у следећим делима: V. Popović, *Sirmium, Sremska Mitrovica*, 136–137; Isti, *Sirmium – Mitrovica*, 132–138; В. Поповић, „*Меџогујев*” *ипоб*, 265–270. Уп. опширну анализу у: М. Takács, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen*, 234–235.

⁹³ D. Dercsényi, *A honfoglalás*, 17.

⁹⁴ Примере таквих базилика, у контексту византијске интерпретације базилике Нови Раковац – Домбо, прикупио је Миомир Петровић: М. Петровић, *Византијска архишектура у Новом Ракову*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XV (1988) 32–45. Напоменимо да постојање крипте испод апсиде недвосмислено указује на утицаје западних, вероватно италијанских узора.

⁹⁵ I. Pirigyi, *A magyarországi görögkatolikusok története I–II*, Nyíregyháza 1990, 19.

⁹⁶ У ову групу спадају, на пример, микротопоними забележени у Мађарској, попут Berettyóújfalu-Andaháza, односно Szentdemeter или Hajdúhadház, Demeter-puszta, који указују на Св. Димитрија, уп. К. Mesterházy, *Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában*, Archaeologiai Értesítő 96 (1969) 91–98; Idem, *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968 (1970) 145–177.

бenedиктинског манастира Капошсентјакаб. С друге стране, цркве у Сексарду и Фелдебреу могу се сврстати у грађевине италовизантијског типа, упркос томе што су их наведени истраживачи определили као цркве са израженим византијским карактеристикама. Уз њих, црквама грађеним према италовизантијским предлошцима приписали бисмо, на основу плана апсиде, и храм православног манастира Св. Андрије у Вишеграду, као и цркву бenedиктинске опатије у Пасту.

Наша анализа је потврдила да су, уз малобројне храмове православних манастира, цркве по византијским узорима у Угарској 11. и 12. века углавном грађене за потребе Католичке цркве. Реч је о про-

жимању утицаја, уз претпоставку да су мајстори градитељи били на високој цени због својих посебних знања, при чему је њихова конфесионална припадност највероватније била од другоразредног значаја. Сличну ситуацију, имајући у виду далеко већи број примера, можемо испратити у ранороманичкој архитектури разних регија Италије. Морамо нагласити да у средњовековној Угарској, нарочито пре 14. века, конфесионална припадност није била повезана са етничким идентитетом. На ове околности указује један документ из 1344. године, према коме се у православној манастиру Св. Димитрија у данашњој Сремској Митровици служили грчки, мађарски и словенски монаси.⁹⁷

⁹⁷ Писмо папе Клементa VI упућено бискупу Њитре: A. Theiner, *Vetera Monumenta historia Hungariam sacram illustrantia* I–II, Romae – Parisiis – Vindobonae 1859–1860, 667–668: *in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Sclavi servire debeant.*

Miklós Takács

Institute of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Pázmány Péter Catholic University, Budapest

Byzantine and Italo-Byzantine Influences on Sacral Architecture in the Hungarian Kingdom in the 11th and 12th Centuries:

The present study is a short summary of the argumentation of our recently published book on the given subject in German (*Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im frühárpadenzeitlichen Ungarn*, Monographien des Römisch Germanischen Zentralmuseums 139, Mainz 2018). In this study the argumentation is presented in six chapters.

The *Historical framework* chapter presents the history of the Kingdom of Hungary in the 11th and 12th centuries, from the reign of its founder, Stephen I, until the reign of King Béla III. The next chapter, *Geographical framework*, gives a short overview of the territorial extension of the Kingdom of Hungary at that time, with a special emphasis on its southern borders. According to *De Administrando Imperio* by Constantine Prophyrogenitus, this frontier was set up on the Sava and Danube rivers in the 10th century; yet the Kingdom used it as a defence line only after 1071–1072. Therefore, this line had to represent the southern boundary of our analysis domain. A very brief overview of the *Research History* emphasises that, while the literature of the end of the 19th century had rejected the possibility of the presence of Byzantine and Italo-Byzantine influences on the sacral architecture of Hungary of the 11th and 12th centuries, more recent research leaves such a possibility open. It has to be said that not only the earlier scholarship, but also the vast majority of recent analyses focuses on the stone masonry decoration, while the study of ground plans was performed only generally.

Byzantine influences on sacral architecture in Hungary in the 11th and 12th centuries could be detected in the first construction phase of the so-called Royal Basilica at Székesfehérvár and in the cave-church at Zebegény, due to the presence of two separate rooms flanking the apse. These rooms can be interpreted as the prothesis and diaconicon, which are common in Byzantine churches. Two other churches from Hungary, survived only in their foundations, can be connected with Byzantine archetypes. These are the churches of the Benedictine Abbeys of Kaposzentjakab and Budapest – Kána, if the reconstruction of the former as cross-in-square in plan, and of the

latter as a single-naved church with a dome, is correct. In the case of St Peter and Paul's church in Székesfehérvár, the only firm example of a Tetraconch in Hungary in the 11th and 12th centuries, not only Byzantine but also Italo-Byzantine roots can be taken into consideration. If our analysis is correct, the vast majority of churches constructed under the influence of Byzantine architecture were built for various institutions of the Catholic Church, or as churches of the Benedictine order. The only exception is the cave-church at Zebegény, carved into the stone as a church for a community of Orthodox monks.

We have detected evidence of the *Italo-Byzantine influences on sacral architecture in Hungary in the 11th and 12th centuries* on St Andrew's Orthodox monastery church in Visegrád and on the church of the Benedictine monastery of Pásztó. This influence was seen in the form of the apse, enclosed by a square wall and flanked by two semicircular apses. The same influence was observed on the single-naved churches in Tarnaszentmária and Székesfehérvár (the church in Rózsa Street). The construction of a crypt in the Tarnaszentmária church, an element of church architecture very rarely found in Byzantine lands, speaks of an Italo-Byzantine rather than genuine Byzantine influence. On the other hand, it is quite common in Proto-Romanesque and Romanesque architecture in Italy. Furthermore, the cross-in-square plan of the church of the Benedictine monastery in Szekszárd can rather be connected with Italo-Byzantine architecture. Finally, all the elements of the architectural design of the Feldebrő church can be found in early medieval sacral architecture of Italy.

Concerning the *Architectural prototypes and models for Orthodox monastic churches in Hungary in the 11th and 12th centuries*, only four archaeologically examined churches from the territory of Hungary in the 11th and 12th centuries could be analysed: one from Zebegény, St Andrew's Orthodox church in Visegrád, the female Orthodox monastery church in Veszprémvölgy, and St Irenaeus' monastery church in Mačvanska Mitrovica. Only the cave-church in Zebegény was built (or better to say carved)

under Byzantine influence, and was used by a community of Orthodox monks. All the other Orthodox monastic churches of the 11th and 12th centuries in Hungary drew their roots from the architecture of Italy, Central Europe, and, as a third possibility, from both Western Europe and Byzantium. Mutual influences, as reflected in the exis-

tence of Catholic churches built under Byzantine influence and Orthodox churches built under the influence of the sacral architecture of Central and Western Europe, point to the fact that in the Hungary of the 11th and 12th centuries church architecture was not exclusive to either Eastern or Western influences.

Takács Miklós

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Régészettudományi Intézet, Budapest

Bizánci és italobizánci hatások a Magyar Királyság 11–12. századi egyházi építészetében

Jelen tanulmányom célja: röviden áttekinteni egy, a közelemlőben, német nyelven, megjelentetett könyvem (*Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im früharpádenzeitlichen Ungarn*, Monographien des Römisch Germanischen Zentralmuseums 139, Mainz 2018.) érvrendszerét. Hat rövid fejezetre bontottam érvelésemet. A *történeti keretekről* szóló fejezet a Magyar Királyság 11–12. századi történetét mutatja be röviden I. (Szent) Istvántól III. Béláig. A *földrajzi keretekről* szóló fejezetben a Magyar Királyság déli határaitól szólok. Megállapítható, hogy e határ vonala, Biborbanszületett Konstantin DAI című munkájának megfelelően már a 10. század közepén a Száva–Duna vonalon húzódott, de csak az 1071–72-es magyar-bizánci határháború után vált effektív védelmi vonallá. Így is azonban: e vonal kell, hogy jelentse feldolgozásom déli határát is. A *kutatástörténet* igen rövid áttekintése során egy sajátos folyamatot követek végig. Míg a 19. század végi kutatónemzedék elvetette a bizánci és italobizánci hatások meglétének a lehetőségét a 11–12. századi Magyarország egyházi építészetében, az 1970-es évek óta folytatott az újabb kutatások e lehetőség mellett szóltak. Azt is ki kell emelni, hogy mind a régebbi, mind pedig az újabb kutatások túlnyomó többsége a kőfaragványokat elemzi, míg az alaprajzok, az esetek többségében, csak néhány rövid, a nagy összefüggések bemutatására szánt megjegyzés segítségével kerülnek említésre. Így dolgozatom érvelését az alaprajzok, illetve térszerkezetek elemzésére alapoztam.

Az alábbi templomokon mutatható ki nézetem szerint *bizánci hatás a 11–12. századi Magyarország egyházi építészetében*: Székesfehérvár – Királyi bazilika, Zebegény – sziklatemplom. A bizánci származtatás gondolata mindkét esetben az apszis két oldalán levő izolált terek miatt vethető fel. Mert e terek a bizánci templomokban szokásos prothesis-ként és diakonikonként értelmezhetőek. Két további, sajnos csak alapjaiban megmaradt templom is talán összeköthető a bizánci építészettel. E két néhai templom a kaposzentjakabi, illetve a Budapest – kánai bencés apátság temploma. A bizánci származtatás akkor vethető fel, ha e templomok kereszt-

kupolás épületként, illetve egyhajós, de kupolával is rendelkező templomként történt rekonstrukciója helyes. Megállapítható továbbá, a székesfehérvári, Szt. Péter titulusú templom a tetrakonchos egyetlen biztos példája a 11–12. századi Magyarország építészetében. Ez esetben azonban nemcsak a bizánci, hanem az italobizantin építészet hatását is érdemes számba venni. Ha a felsorolt templomok térszerkezetének a származtatása helytálló, akkor az következik belőle, hogy bizánci előképek alapján a 11–12. századi Magyarországon az esetek többségében a katolikus egyház egyes intézményei, és közöttük is leginkább egyes bencés kongregációk számára épültek templomok bizánci minták szerint. A fentebb felsorolt templomok közül csak a zebegényi sziklatemplom szolgált ortodox szerzetesek liturgikus tereként.

Sikerült kimutatnom továbbá az *italobizantin építészet hatását* is Magyarország 11–12. századi egyházi építészetében. E körbe sorolható nézetem szerint a visegrádi Szt. András-titulusú ortodox monostor temploma, valamint a pásztói bencés monostor temploma. Az italobizantin hatás a szentélyfej alaprajzi rendszerében ismerhető fel, amely mindkét templom esetében egy egyenes lezárású főszentélyből és a két oldalán levő, félkörös lezárású mellékszentélyekből állt. Szinte látletszerű, hogy a két azonos szentélyfejjel megtervezett templom közül az egyik egy ortodox szerzetesközösség, a másik pedig egy bencés kongregáció számára épült meg. Továbbá, az italobizantin hatás regisztrálható a két majdnem teljesen azonos térszerkezetű, egyhajós és háromkonchás szentélyfejű templomon. A tarnaszentmáriai és Székesfehérvár – Rózsa utcai templom közül csak a tarnaszentmáriai rendelkezik altemplommal. Közben a templomnak éppen ez az a részlete, amely erős érv az italobizantin kapcsolat mellett. Az altemplom ugyanis a közép bizánci kor építészetében rendkívül ritka, Itália protoromán, illetve román kori építészetében viszont igencsak gyakori. Szintén az italobizantin építészetből vezethető le nézetem szerint a szekszárdi bencés apátság keresztkupolás térszerkezete is. E minden kétségen felül a bizánci építészetben kialakult, és számos közép

bizánci párhuzammal is rendelkező térszerkezetet a szekszárdi templom esetében annak okán lehet az italo bizantin építészetéhez kötni, mert az nem hossz-négyszög, hanem négyzet alaprajzú. Az ilyen alaprajzok pedig a 9–11. századi Bizánci birodalomban ritkák voltak, ezzel szemben viszont Itáliában gyakoriak. Végezetül: a feldibrői templom 11. századi építészeti fázisa is olyan elemekből épült fel, amelyek, egyenként és külön-külön mind kimutathatók Itália 11. századi, bizantinizáló templomain.

Érdemes megvizsgálni a 11–12. századi *Magyar Királyság ortodox monostortemplomainak* az építészeti előképeit. Négy ilyen templom esetében rendelkezünk feltárt és építészettörténeti szempontból is elemezhető alaprajzzal. Ezek a visegrádi Szt. András-monostor temploma, a zebegényi sziklatemplom, a veszprémvölgyi ortodox apácakolostor temploma, valamint a szerémvári

Szt. Ernye-monostor temploma. A felsoroltak közül, véleményem szerint csak egyetlen egy rendelkezik bizonyosan bizánci térszerkezettel: a fentebb már elemzett zebegényi sziklatemplom. A többi három templom esetében az előképek vagy Itália, vagy pedig Közép-Európa 10–11. századi építészetében találhatóak meg, vagy egy adott, szerémvári esetben a térszerkezet levezethető mind Bizáncból mind pedig Nyugat-Európából.

Azon kettős hatás, amely megmutatkozik egyes katolikus templomok bizánci, illetve italo bizantin hatású térszerkezetében, másfelől pedig olyan ortodox monostortemplomoknál, amelyek alaprajza közép-európai hatást hordoz, egy újabb adalék azon felismeréshez, hogy a 11–12. századi Magyarország egyházi építésze nemcsak nyugati, hanem bizánci impulzusokat is képes volt befogadni.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904(497.11)"04/14"(082)

902/904(4)"04/14"(082)

902.3(082)

012 Поповић М.

СВЕТ средњовековних утврђења, градова и манастира :
омаж Марку Поповићу = The Medieval World of Fortresses,
Towns and Monasteries : homage to Marko Popović / уред-
ници Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски.
– Београд : Археолошки институт : Омладинско позориште
Дадов = Belgrade : Institute of Archaeology : Youth theatre
Dadov, 2021 (Београд : Бирограф). – 359 стр. : илустр. ; 28
cm. – (Посебна издања / Археолошки институт ; бр. 74)

Радови на срп. и енгл. језику. – Текст ћир. и лат. – Слика М.
Поповића. – Тираж 500. – Стр. 10–13: Омаж Марку Попо-
вићу / Уредници. – Напомене и билиографске референце
уз радове. – Резимеи на више језика.

ISBN 978-86-6439-057-6 (АИ)

1. Иванишевић, Вујадин, 1958– [urednik] 2. Бикић, Весна,
1963– [urednik] 3. Бугарски, Иван, 1975– [urednik]
а) Поповић, Марко (1944–2020) – Библиографије б)
Археолошка налазишта – Србија – Средњи век – Зборници
в) Археолошки налази – Србија – Средњи век – Зборници
г) Археолошка налазишта – Европа – Средњи век – Зборни-
ци д) Археолошки налази – Европа – Средњи век – Зборни-
ци ђ) Археолошка истраживања – Зборници

COBISS.SR-ID 30560009

9 788664 390576

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE

DADOV
Omladinsko pozorište

ГРАД БЕОГРАД – Омладинско позориште ДАДОВ
THE CITY OF BELGRADE – Youth theatre DADOV

